

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΑΤΡΟΥ ΕΥΡΕΣΙΣ

Κωνσταντίνα Ριτσάτου

«Με των Μουσών τον έρωτα...»

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κωνσταντίνα Ριτσάτου

Με των Μουσών τον έρωτα...

*Ο Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής
και το νεοελληνικό θέατρο*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2011

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10. Τηλ. 2810 391083, Fax: 2810 391085

Αθήνα: Κλεισόβης 3, 10677. Τηλ. 210 3849020-23, Fax: 210 3301583

e-mail: info@cup.gr

www.cup.gr

ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Διευθυντής σειράς: Γ. Μ. Σηφάκης

© 2011: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Φιλολογική επιμέλεια: Τασούλα Μαροκομιχελάκη
Σελιδοποίηση: Παρασκευή Βλάχου (ΠΕΚ)
Εκτύπωση: ΑΛΦΑΒΗΤΟ
Σχεδίαση εξωφύλλου: Ντίνα Γκαντή

ISBN 978-960-524-331-9

«Μ' ένα κοντύλι φλογερό την νειότη του επέρασε,
Με των Μουσών τον έρωτα χαμογελώντας γέρασε
Και την καρδιά του φτέρωνε μεσ' τα βαθειά γεράματα
Ο πόθος ο αγόρταγος, όπου γεννούν τα γράμματα.

Χέρια πολλά εσχόρπισαν τριγύρω του λουλούδια,
Η τιμημένη Αρετή τον γέροντα σαβάνωσε,
Κ' η Μούσα, που τραγούδησε τα τόσα του τραγούδια,
Την ασημένια του κορφή φιλώντας εστεφάνωσε».

Γ. Σουρής¹

¹ Στίχοι του Γ. Σουρή, που δημοσιεύτηκαν στον *Ρωμιό* μετά το θάνατο του Παγκαβή και κρίθηκαν άξιοι αναδημοσίευσης από την *Εστία*, τχ. 5, 1892, 80.

Πηγή της εικόνας: Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) στην Ακαδημία Αθηνών.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	xi
Εισαγωγή	1
Σχεδιάγραμμα εργοβιογραφίας	5

ΜΕΡΟΣ Α΄ Η ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΑ: ΡΟΜΑΝΤΙΚΑ ΔΡΑΜΑΤΑ

A. Φροσύνη	
1. Το κείμενο	19
2. Το έργο	26
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	48
B. Η Παραμονή	
1. Το κείμενο	55
2. Το έργο	57
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	74
Γ. Οι τριάκοντα	
1. Το κείμενο	79
2. Το έργο	80
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	101
Δ. Δούκας	
1. Το κείμενο	104
2. Το έργο	107
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	129
Ε. Χειρόγραφα αδημοσίευτων δραμάτων	
1. Πύραμος και Θίσβη	132
2. Χειρόγραφο αρ. 2, «Σχεδιάγραμμα δράματος», [Αυγή]	134
3. Χειρόγραφο αρ. 4, «Ελληνικό κείμενο», [Πιπτακόζ]	138

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΑ: ΚΩΜΩΔΙΕΣ

A. Ο γάμος άνευ νύμφης	
1. Το κείμενο	141
2. Το έργο	144
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	151

B. Του Κουτρούλη ο γάμος	
1. Το κείμενο	154
2. Το έργο	159
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	172
Γ. Διός επίσκεψις	
1. Το κείμενο	179
2. Το έργο	181
3. Υποδοχή και σταδιοδρομία του έργου	187
Δ. Χειρόγραφα σχεδιάσματα αδημοσίευτων κωμωδιών	190
1. «Ελληνικό κείμενο» [Αγλαΐα]	192
2. «Χρήστος Φιλόδωρος». Οι δύο όψεις της Αβροκόμης και η Ευανθία ή Ευλαλία	198
α. Αβροκόμη	198
β. Ευανθία ή Ευλαλία	202
E. Το σύνολο της κωμωδιογραφίας του Ραγκαβή:	
οι επαναλαμβανόμενοι γάμοι	205
ΣΤ. Επισκόπηση της δραματουργίας του Ραγκαβή	209

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΑΞΟΝΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή	215
A. Θέματα Αισθητικής	
1. Ρομαντισμός και Νεοκλασικισμός	220
2. Σχεδιάσματα δραματουργικής θεωρίας	233
B. Θέματα νεοελληνικής ταυτότητας	
1. Αρχαίος ελληνικός και νεοελληνικός κόσμος	254
2. Ευρωπαϊκός προσανατολισμός	265
3. Η υλοποίηση του διπλού οράματος	267

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

A. Η μεταφραστική θεωρία του Ραγκαβή	
Εισαγωγή	273
1. Τα κείμενα	275
2. Η θεωρία	287
B. Οι μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών έργων	
1. Τραγωδίες	
α. Φοίνισσαι	293
β. Αντιγόνη	294
γ. Πέρσαι	295
2. Κωμωδίες: Νεφέλαι, Ειρήνη, Όρνιθες	298
Γ. Οι ευρωπαϊκές μεταφράσεις	
1. Εισαγωγή	305
2. Ο Οικονόμειος μεταφραστικός διαγωνισμός	307
3. Νάθαν ο Σοφός και Γουλιέλμος Τέλλος	310
4. Ιφιγένεια εν Ταύροις	313

5. <i>Ιούλιος Καίσαρ</i>	315
6. <i>Φάουστ</i>	318
Δ. <i>Συμπεράσματα</i>	321

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

A. <i>Εθνικό Θέατρο</i>	
1. <i>Οι πηγές</i>	325
2. <i>Οι προτάσεις</i>	331
B. <i>Υποκριτική τέχνη</i>	
1. <i>Η αποστολή του ηθοποιού</i>	347
2. <i>Εκπαίδευση</i>	348
3. <i>Επαγγελματικό θέατρο</i>	354

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΑΓΩΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΑΤΡΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ (1825-1843)

A. <i>Η φαναριώτικη παράδοση</i>	
1. <i>Οι Φαναριώτες πρόγονοι</i>	363
2. <i>Η παιδεία στο Βουκουρέστι και την Οδησό</i>	375
B. <i>Η μαθητεία του Μονάχου (1826-1829)</i>	386
Γ. <i>Στη μετεπαναστατική Ελλάδα</i>	395

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΟΡΑΜΑ (1844-1867)

<i>Εισαγωγή</i>	413
A. <i>Πανεπιστήμιο Αθηνών</i>	415
B. <i>Αρχαιολογική Εταιρεία</i>	423
Γ. <i>Η αναβίωση του αρχαίου θεάτρου</i>	439
Δ. <i>Επιτροπές θεάτρου (1851, 1864-1866)</i>	458
Ε. <i>Η συγγραφική δραστηριότητα</i>	468

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΟΡΑΜΑ (1867-1892)

A. <i>Διπλωματική υπηρεσία</i>	481
B. <i>Επιστροφή στην Αθήνα</i>	495
Γ. <i>Πίσω στη Γερμανία: Βερολίνο 1874-1887</i>	504
Δ. <i>Το εκσυγχρονιστικό όραμα της δεκαετίας του 1880</i>	511
Ε. <i>Ο θάνατος του Ραγκαβή και η αποτίμηση του έργου του</i>	535
<i>Πηγές και βιβλιογραφία</i>	541
<i>Ευρετήριο ονομάτων</i>	585
<i>Ευρετήριο θεατρικών έργων</i>	595

Πρόλογος

Ο μελετητής που θα αναζητήσει πληροφορίες για τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή στα κείμενα των πρώτων ιστορικών του νεοελληνικού θεάτρου, του Νικολάου Λάσκαρη και του Γιάννη Σιδέρη, συναντά την εικόνα ενός επηρμένου για την καταγωγή του Φαναριώτη, ενός πολυπράγμονα αρχαϊστή, ο οποίος άσκησε αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη της εγχώριας θεατρικής τέχνης. Ωστόσο, η παρουσία του συγγραφέα μέσα σε αυτά τα κείμενα είναι κάθε άλλο παρά αμελητέα. Είτε γίνεται λόγος για τις προεπαναστατικές παραστάσεις στο Βουκουρέστι είτε για τα πρώτα βήματα του θεάτρου στη μετεπαναστατική Ελλάδα είτε για την πρώτη περίοδο μιας πρωτοβάθμιας ακμής κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 1860, το όνομα του Ραγκαβή εμφανίζεται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Βρίσκεται ανάμεσα στους πρωτοπόρους ερασιτέχνες, στους πρώτους δραματουργούς και στους πρώτους μεταφραστές αρχαίων και ευρωπαϊκών δραμάτων, στα μέλη των πρώτων επιτροπών για την ίδρυση Εθνικού Θεάτρου, καθώς και των επιτροπών των ποιητικών διαγωνισμών, αλλά οι δραστηριότητες αυτές συνοδεύονται κατά το πλείστον από περιφρονητικά σχόλια, ή η σημασία τους υποβαθμίζεται. Στις παλαιότερες σελίδες της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, το έργο του συγγραφέα δεν βρήκε πολύ καλύτερη τύχη.

Υπήρχε επομένως η ανάγκη για αναψηλάφηση των δευτερογενών πηγών και για κατάδυση στις πρωτογενείς μαρτυρίες που διαθέτουμε σχεδόν δύο αιώνες από τη γέννηση του Ραγκαβή, η δράση του οποίου καλύπτει το πιο μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα και εκτείνεται γεωγραφικά πολύ πέραν των ορίων τού τότε ανεξάρτητου ελληνικού κόσμου. Επιπλέον το ραγκαβικό έργο παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και ως προς τις πολιτισμικές συντεταγμένες του, την ποιικιλία, το εύρος και τη διάρκεια των επιδράσεων που δέχθηκε αλλά και αυτών που άσκησε στη συνέχεια. Με δεδομένα αυτά τα χαρακτηριστικά, γεννιάται η βάσιμη υπόθεση ότι το ίδιο έργο μπορεί να χρησιμεύσει ως πλοηγός για να κατανοήσουμε και να περιγράψουμε με μεγαλύτερη επάρκεια τι ήταν εκείνο που πραγματικά συνέβη στις πρώτες δεκαετίες της εισαγωγής του ευρωπαϊκού θεσμού του θεάτρου σε μια γωνιά της βαλκανικής χερσονήσου – ενός θεσμού ο οποίος για αρκετούς λειτουργήσε ως κάτοπτρο μιας εξιδανικευμένης αντανάκλασης των εθνικών οραμάτων, ενώ για κάποιους άλλους δαιμονοποιήθηκε.

Με αυτές τις σκέψεις ως εναρκτήριο ερέθισμα, η παρούσα εργασία επιχειρεί να εστιαστεί στην πολύπτυχη δραστηριότητα του Ραγκαβή γύρω από το θέατρο. Κατ' αρχάς έπρεπε να χαρτογραφηθούν –βάσει και του ανέκδοτου αρχαιακού υλικού– οι σημαντικότεροι σταθμοί και οι άξονες του προβληματισμού του συγγραφέα ως δραματουργού, μεταφραστή, θεωρητικού και οργανωτή στο χώρο της θεατρικής τέχνης. Έπρεπε να αναζητηθούν τα στοιχεία που αποσιωπήθηκαν ή υποβαθμίστηκαν και να εντοπιστούν εκείνα που διογκώθηκαν υπέρμετρα για να συντεθεί η προαναφερθείσα αρνητική εικόνα – και τούτο βέβαια όχι για να προταθεί μια ερμηνεία σύμφωνα με τις σημερινές ιδεολογικές και αισθητικές ανάγκες, αλλά για να προσδιοριστεί κατά το δυνατόν με νηφαλιότητα και με αφετηρία τα νέα στοιχεία η προσφορά του Ραγκαβή στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου μέσα στα συμφραζόμενα της δικής του εποχής.

Οι βασικές πηγές για τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού της εργασίας ήταν το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή, που φυλάσσεται στο Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) στην Ακαδημία Αθηνών, και το αρχείο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Στο πρώτο, από τους 85 ογκώδεις φακέλους που περιέχουν ένα αχανές πλήθος χειρογράφων τα οποία μπορούν να κρατήσουν αδιάλειπτο το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών (φιλολόγων, αρχαιολόγων, ιστορικών), απομονώθηκαν περίοδοι και θεματικές ενότητες που βρίσκονται σε μεγαλύτερη συνάφεια με το θέμα της εργασίας. Μελετήθηκαν 70 φάκελοι και καταγράφηκαν τα σημαντικότερα ευρήματα. Στη συνέχεια μεταγράφηκαν τα δυσανάγνωστα χειρόγραφα που συνδέονται άμεσα με τη δραστηριότητα του Ραγκαβή γύρω από το θέατρο: τα σχεδιάσματα και τα αποσπάσματα αδημοσίευστων δραμάτων και κωμωδιών, ο άγνωστος μέχρι σήμερα ιδρυτικός Κανονισμός καθώς και τα υπομνήματα περί Εθνικού Θεάτρου της δεκαετίας του 1860, οι επιστολές περί εκκλησιαστικής μουσικής και τέλος οι επιστολές του Δ. Ν. Βερναρδάκη. Η μεταγραφή των χειρογράφων αποσκοπούσε στην κατανόηση του περιεχομένου τους, και υπολείπεται η τελική φιλολογική επεξεργασία που θα επέτρεπε τη δημοσίευσή τους. Στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών μελετήθηκε η αποδελτίωση του τύπου στο ερευνητικό πρόγραμμα της Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου: εξαντλητικά για τις περιόδους 1830-1843, 1855-1875 και 1892 για όλα τα αθηναϊκά έντυπα και για το μεγαλύτερο μέρος των εκτός Αθηνών, ενώ εξετάστηκαν επιλεκτικά οι περίοδοι 1844-1854 και 1875-1893. Η τελευταία φάση της έρευνας περιελάμβανε την αυτοψία των εκδόσεων των έργων του συγγραφέα στις κεντρικές βιβλιοθήκες της Κρήτης, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Η πλούσια συγκομιδή ταξινομήθηκε χρονολογικά και ειδολογικά και αποκάλυπτε σε πρώτο στάδιο τις πάγιες θέσεις, τους μετωρισμούς και τις μετατοπίσεις ενός συγγραφέα με αδιάλειπτη παρουσία στην πνευματική, πολιτισμική και πολιτική φυσιογνωμία του νεοσύστατου κράτους, ο οποίος εισχωρεί από πολλές και διαφορετικές εισόδους στην ιστορία του θεάτρου. Παράλληλα αναδύεται ένας ευαίσθητος δέκτης των ιδεολογικών αναγκών και ένας ακούραστος πομπός νέων ερεθισμάτων στην εγχώρια κοινότητα, ο οποίος πάσχιζε αδιάκοπα να ισορροπήσει ανάμεσα στις καταβολές της Ανατολής και στην αταλάντευτη απόφαση για εξευρωπαϊσμό των “γνήσιων” απογόνων των αρχαίων Ελλήνων.

Στη διαδικασία της σύνθεσης του μωσαϊκού ανέκυπταν τα μεγαλύτερα προβλήματα. Όταν το θέμα μιας εργασίας είναι η μελέτη μίας μόνο πτυχής από το έργο ενός μοναδικού προσώπου, το οικοδόμημα απειλείται εκ των προτέρων από τον κίνδυνο της αποσπασματικότητας: το υπό εξέταση πρόσωπο και η συγκεκριμένη δραστηριότητα μπορούν να προσλάβουν δυσανάλογες διαστάσεις μέσα στο ιστορικό πλαίσιο που ερευνάται. Σε αυτή την περίπτωση, το μερικό αυτονομείται και μεγιστοποιείται χάνοντας τη δυναμική του επαφή με το όλον. Για να μπορέσει κανείς να αποφύγει με σχετική ασφάλεια την παραπάνω παγίδα, θα έπρεπε να διαθέτει μια επαρκή και τεκμηριωμένη μονογραφία για τον Ραγκαβή, παράλληλα με μια συνολική εκτίμηση για τη συμβολή της εγχώριας λογιόσύνης στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου. Αυτές οι προϋποθέσεις, ωστόσο, για την ώρα ελλείπουν. Καθώς δεν διαθέτουμε ακόμα ξεκαθαρισμένους ούτε καν τους βιογραφικούς σταθμούς, πολύ περισσότερο δεν γνωρίζουμε τους αρμούς που συνέχουν ένα τόσο μεγάλο στην έκτασή του και με τόση ποικιλία έργου, έπρεπε να αναζητηθεί πρωταρχικά και με τα όποια διαθέσιμα μέσα ο βαρύς ιδεολογικός σκελετός που στηρίζει και νοηματοδοτεί τις επιμέρους δράσεις του Ραγκαβή γύρω από τον κόσμο του θεάτρου. Κρίθηκε λοιπόν απαραίτητη η διατήρηση της επαφής με πολύ ευρύτερες ζώνες: με τις πατρογονικές ρίζες του ετερόχθονα συγγραφέα, δηλαδή τους Φαναριώτες –για τους οποίους εξακολουθεί μέχρι σήμερα να υπάρχει μια πολύ συγκεχυμένη εικόνα–, με την αποστολή του «Πανδιδασκτηρίου» των Βαλκανίων, μέσα στο οποίο διδάξε για είκοσι και πλέον χρόνια, καθώς και με τα κίνητρα και τη μεθόδευση για την ίδρυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στους θεμελιωτές της οποίας συγκαταλέγεται ο καθηγητής της Αρχαιολογίας μια επταετία πριν καταλάβει την πανεπιστημιακή έδρα. Τέλος, έπρεπε να προσεγγισθεί πρωτοβάθμια η διπλωματική δραστηριότητα του Ραγκαβή στις πρεσβείες της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον, στην Κωνσταντινούπολη, στο Παρίσι και στο Βερολίνο, για άλλα είκοσι συνολικά χρόνια. Οι μετακινήσεις αυτές έξω από τα στενά όρια της μελέτης, όχι μόνο δεν αποδείχτηκαν άσκοπες αλλά πρόσθεσαν πολύτιμα στοιχεία, τα οποία αγνοούσαμε εξ ολοκλήρου μέχρι σήμερα. Το πεδίο της Αρχαιολογίας αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, αφού συνδέεται με τις ανασκαφές του θεάτρου του Διονύσου και του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, όπου στρέφει την προσοχή της νεοσύστατης Αρχαιολογικής Εταιρείας ο πρώτος γραμματέας της, ο Α. Ρ. Ραγκαβής. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει την πρωτοποριακή του σύλληψη πριν από το τέλος ακόμα της δεκαετίας του 1850: της σύνδεσης των αρχαίων θεατρικών οικοδομημάτων με την αναβίωση των παραστάσεων αρχαίου δράματος.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι η διαδικασία της γραφής ενός κειμένου είναι το πρώτο βήμα για να ταξινομήσει ο ίδιος ο συντάκτης τις σκέψεις που γέννησε η ερευνητική του ενασχόληση, και για να ξεχωρίσει, από τις πρωτογενείς μαρτυρίες, εκείνη τη φωνή η οποία αξίζει να ακουστεί και σήμερα. Στην παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε μια πρώτη χαρτογράφηση, η οποία προφανώς δεν είναι απαλλαγμένη από τις επιπτώσεις των προβλημάτων που επισημάνθηκαν. Η αφομοίωση έτσι κι αλλιώς είναι μια αργή διαδικασία που έχει να κερδίσει πολλά από τη συμπλήρωση των παραλείψεων και τη διόρθωση των σφαλμάτων που πιθανόν έγιναν.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται αναλυτικά οι τομείς των δραστηριοτήτων του Ραγκαβή που άπτονται άμεσα της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου: α) η δραματολογία: τα τέσσερα δράματα, οι τρεις κωμωδίες και τα χειρόγραφα σχεδιάσματα που εντοπίστηκαν στο αρχείο του· β) η θεωρία: οι πηγές και οι άξονες του θεωρητικού του προβληματισμού· γ) οι μεταφράσεις των πέντε αρχαίων ελληνικών δραμάτων (δύο τραγωδίες και τρεις κωμωδίες) και των πέντε ευρωπαϊκών· και, δ) η οργανωτική του δράση μέσα από τις επιτροπές για την ίδρυση Εθνικού Θεάτρου.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται η προσπάθεια συνθετικής παρουσίασης του παραπάνω υλικού, τοποθετημένου στο ευρύτερο πλαίσιο της δραστηριότητας του συγγραφέα. Διερευνούνται οι δεσμοί με τη φαναριώτικη παράδοση, οι επιδράσεις από τη διδασκαλία των δασκάλων του Βουκουρεστίου και της Οδησού, η μαθητεία μέσα στο ρομαντικό και αρχαιολατρικό κλίμα του Μονάχου, ώστε να διαπιστωθεί ο τρόπος που συνταιριάζονται όλα αυτά στη θεμελίωση της θεατρικής τέχνης, για την οποία εργάζεται με ζήλο από την πρώτη δεκαετία της άφιξής του στην Ελλάδα ο νεαρός Ραγκαβής. Στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του μέρους εξετάζεται το έδαφος όπου βλάστησαν οι ιδέες του καθηγητή της Αρχαιολογίας για την αναβίωση των παραστάσεων αρχαίου δράματος σε αρχαία θέατρα μέσα από μια σειρά ενεργειών που στόχευαν στην υλοποίηση του αρχαιολατρικού οράματος. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο ιχνηλατείται το ευρωπαϊκό όραμα του διπλωμάτη και ο τρόπος που επηρέασε η διπλωματική σταδιοδρομία τις αντιλήψεις του ώριμου συγγραφέα για το Εθνικό Θέατρο.

Μέσα από αυτό το σχήμα των τριών δημιουργικών περιόδων της σταδιοδρομίας του, ο Α. Ρ. Ραγκαβής προβάλλει ως ένας από τους πρωτεργάτες της εδραίωσης της θεατρικής τέχνης του 19ου αιώνα, ως μια κυρίαρχη μορφή η οποία συγκεφαλαιώνει τα μεγάλοπνοα σχέδια, τις ιδεολογικές ανάγκες, τις αδυναμίες και τα διλήμματα της εποχής και του τόπου του.

Η εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την αποφασιστική συμβολή πολλών ανθρώπων. Πάνω απ' όλους στάθηκε πλάι μου ακούραστα και αδιάλειπτα ο Θόδωρος Χατζηπανταζής. Εκείνος κέντρισε το ενδιαφέρον μου για τον Α. Ρ. Ραγκαβή, ανατροφοδούσε τις σκέψεις μου, συμπλήρωνε τα κενά και τις ελλείψεις μου, κράτησε μέχρι το τέλος το βάρος μιας ανεκτίμητης εποπτείας. Ολόψυχα τον ευχαριστώ. Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Δημήτρη Σπάθη και την Ελίζα-Άννα Δελβερούδη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Ο Αλέξης Πολίτης ήταν από την πρώτη στιγμή γενναιόδωρος και μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω όχι μόνο τη βιβλιοθήκη του αλλά ακόμη και την δελτιοθήκη του. Εκείνος και ο Αντώνης Γλυτζουρής διάβασαν με προσοχή το πολυσέλιδο πρωτόλειο και η τελική εργασία κέρδισε πολλά από τα εύστοχα σχόλια και τις υποδείξεις τους. Ειλικρινά τους ευχαριστώ. Ο καθηγητής του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Δημήτρης Ρόκος, αν και σε άλλο επιστημονικό πεδίο, με περιέβαλε με την πολύτιμη εμπιστοσύνη του και συνέβαλε αποφασιστικά στην επίλυση βασικών πρακτικών ζητημάτων για τη διεξαγωγή της έρευνας. Θερμά τον ευχαριστώ. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω από καρδιάς τον Αντρέα Δημητριάδη, ο οποίος μοιράστηκε

πολλές φορές τις αγωνίες μου και υποστήριξε με τον καλύτερο τρόπο την οργάνωση των ερευνητικών μου δεδομένων.

Ευχαριστώ πολύ το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο αρχείο του προγράμματος Ιστορίας Νεοελληνικού Θεάτρου και όλους εκείνους που εργάστηκαν ή εργάζονται σ' αυτό, το προσωπικό του αρχείου της οικογένειας Ραγκαβή του ΚΕΙΝΕ στην Ακαδημία Αθηνών και ιδιαίτερα τον Ευθύμιο Σουλογιάννη, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο και της κεντρικής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης.

Βαθιά ευγνωμοσύνη οφείλω στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και ιδιαίτερα στον Στέφανο Τραχανά και τη Διονυσία Δασκάλου, που αγκάλιασαν με θερμό ενδιαφέρον την έκδοση της μελέτης, καθώς και στην Τασούλα Μαρκομιχελάκη, η οποία επιμελήθηκε με εξαιρετική φροντίδα το κείμενο.

Ευχαριστώ τον αγαπημένο μου Γιάννη Πάγκαλο και τις ακριβές μου φίλες Άρτεμη Κουβαριτάκη, Μαρίνα Παπαδάκη, Αντωνία Μπικουβάρη και Ανθή Κατσιρίκου. Ευχαριστώ τη μητέρα μου και την αδερφή μου, που περίμεναν αγόγγυστα να μοιραστούμε τους κόπους μιας ζωής και αναπλήρωναν το κενό εκείνων που έφυγαν πολύ νωρίς, του πατέρα μου και της μεγαλύτερης αδερφής μου.

Η εργασία αφιερώνεται στο γιο μου Νικόλα για όσα στερηθήκαμε για χάρη της.

Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβρης 2009

Εισαγωγή

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 συγκεντρώνονται πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και καταχωρούνται με τη μορφή βιογραφικών σημειωμάτων σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής, καθώς ο δημιουργός είναι κιόλας ένα επιφανές πολιτικό πρόσωπο και ένας αναγνωρισμένος συγγραφέας.¹ Ο θάνατός του, το Γενάρη του 1892, αποτελεί το επόμενο ορόσημο για τα σχετικά δημοσιεύματα.² Εγκυκλοπαιδείες και Βιογραφικά λεξικά από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. και μέχρι σήμερα φιλοξενούν στις σελίδες τους τον πολυκύμαντο βίο και την πολυεπίπεδη δραστηριότητα του Φαναριώτη λογίου.³ Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, οι ποιητικές ανθολογίες, διά-

1 Ενδεικτικά: *Μέντωρ*, τ. Β', τχ. ΙΗ', Φεβρουάριος 1871, 197, P. Pradier-Fodéré, «Αλέξ. Ρ. Ραγκαβής», *Εθνική Βιβλιοθήκη*, έτος 7ον, φύλ. Α', Μάρτιος 1872, 14-16 (αναδημοσίευση της παρισινής εφημερίδας *Διπλωματικός Ταχυδρόμος*), G. Grandea, «Σύγχρονος φιλολογία. Οι ποιηταί Ρίζοι Ραγκαβείς, πατήρ και υιός», *Σύλλογοι*, 29-5-1874, 254-256 (αναδημοσίευση από τη ρουμάνικη εφημερίδα *Pressa*), Ρ.[ούκης], *Εστία*, 20, 1885, 515-521.

2 Αρκετά ενυπόγραφα άρθρα δημοσιεύονται στην *Εστία*: Ν. Ι. Σπανδωνής, «Αλέξανδρος Ραγκαβής. Σκιαγραφία», *Εστία*, 4, 1892, 56-59, Κ. Παλαμάς, «Το έργο του Ραγκαβή», *Εστία*, 5, 1892, 75-78 και Α. Ν. Ρούκης, «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής», *Εστία*, 19, 1892, 289-294. Βλ. επίσης εκτενή δημοσιεύματα: *Εφημερίς*, 17 και 18-1-1892 (όπου η νεκρολογία του Ν. Πολίτη), *Άστυ*, 17 και 18-1-1892, *Εβδομάς*, 18-1-1892, *Επιθεώρησις*, 18-1-1892, *Η Χώρα*, 18-1-1892, *Πατρίς* (Βουκουρεστίου), 19/31-1 και 25/6-2-1892, *Νεολόγος* (Κωνσταντινούπολης), 20 και 26-1-1892, *Φύσις*, 26-1-1892, *Ανατολή* (Σύρου), 6-2-1892. Ο θάνατος του Ραγκαβή προκάλεσε σχόλια, επιστολές και άρθρα και στην Ευρώπη, μερικά από τα οποία αναδημοσιεύονται στον εγχώριο τύπο: «Οι Ξένοι περί Ραγκαβή», *Άστυ*, 5 και 6-2-1892, «Ο Ραγκαβής κρινόμενος εν Ευρώπη», *Παλιγγενεσία*, 6-2-1892. Συλλυπητήρια επιστολή του πρίγκιπα Βερνάρδου του Σαξ Μάινιγκεν δημοσιεύει η *Εβδομάς*, 8-2-1892, η *Νέα Εφημερίς*, 4-2-1892, και η *Πατρίς* (Βουκουρεστίου), 9/21-2-1892, ενώ η τελευταία εφημερίδα στις 29/ 10-2-1892 δημοσιεύει σχετικό άρθρο του Georges Bourdon.

3 Ενδεικτικά: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', Αθήνα 1933, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9Α, Αθήνα 1988, 11-13, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τ. 51, Αθήνα 1992, 209-210, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, Λογοτεχνία των Ελλήνων*, τ. 11, Αθήνα χ.χ., 632-639.

φορα αυτοτελή συγγράμματα ή μελέτες σε επιμέρους λογοτεχνικά είδη που καλλιέργησε ο Ραγκαβής, προσφέρουν συνοπτικά ή περισσότερο εκτενή βιογραφικά σημειώματα.⁴ Οι τρεις πρώτοι ιστορικοί του νεοελληνικού θεάτρου, ο Νικόλαος Λάσκαρης, ο Γιάννης Σιδέρης και ο Μίμης Βάλας, αναφέρονται στους βασικούς εργο-βιογραφικούς του σταθμούς.⁵ Πρόσφατα έχει εκδοθεί ακόμα και ολόκληρη μονογραφία αφιερωμένη στη ζωή και το έργο του Ραγκαβή.⁶

Θα περίμενε λοιπόν κανείς ότι τουλάχιστον τα εργοβιογραφικά δεδομένα έχουν αποσαφηνισθεί πλήρως και η νεότερη έρευνα μπορεί να στηριχθεί πάνω τους με ασφάλεια, χωρίς να κωλύεται από τους πρωταρχικούς κινδύνους που απειλούν μια αξιόπιστη ερμηνεία: τη λαθεμένη χρονολογική βάση και την αποσπασματική εικόνα του εξεταζόμενου συγγραφικού έργου. Δυστυχώς ο πλούτος των πληροφοριών, αντί να ανοίγει το δρόμο στην εξειδικευμένη μελέτη, ώστε να μπορεί ο σημερινός ερευνητής απρόσκοπτα να εμβαθύνει σε επιμέρους προβληματισμούς, ο ίδιος πλούτος δημιουργεί επιπλέον εμπόδια, καθώς τα στοιχεία άλλοτε είναι ελλιπή, άλλοτε αντιφάσκουν, κι άλλοτε παρουσιάζουν αποκλίσεις, κάθε άλλο παρά αμελητέες. Η επιμονή στην ακρίβεια των βιογραφικών δεδομένων δεν αποτελεί έναν ανούσιο σχολαστικισμό, αντίθετα –ειδικά στην περίπτωση του Ραγκαβή, όπου βίος, έργο και ιστορικές συντεταγμένες παρουσιάζονται συνδεδεμένα άρρηκτα– μας ανοίγει δρόμους για ασφαλέστερες ερμηνείες και μας προστατεύει συχνά από ολισθήματα που οδηγούν σε συμπεράσματα πέρα για πέρα αβάσιμα.

Αν και έχουμε στη διάθεσή μας έναν πραγματικά μεγάλο αριθμό εργοβιογραφικών σημειωμάτων –έως και πολύ πρόσφατων–, εξακολουθούμε να μην διαθέτουμε έναν πλήρη και ακριβή κατάλογο τουλάχιστον της ραγκαβικής συγγραφικής παραγωγής, αφού ακόμα και οι 19 τόμοι των Απάντων του συγκεντρώνουν μόνο ένα μέρος αυτού του συνόλου. Και για να περιοριστούμε στο θέμα μας, εξακολουθούμε να έχουμε μια συγκεχυμένη εικόνα ακόμα και για το στοιχειώδες έρει-

4 Κ. Θ. Δημαράς, (επιμ.-εισαγωγή), *Ποιηταί του ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα: Βασική Βιβλιοθήκη 12, 1954, σ. ζ'-μδ' και 244, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.), *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα: Βασική Βιβλιοθήκη 17, 1955, 69, Γ. Π. Κουρνούτου (επιμ.), *Το Απομνημόνευμα (1453-1953)*, Αθήνα: Βασική Βιβλιοθήκη 44, 1953, 11-47, Γ. Βαλέτας, *Νέα ανθολογία του ελληνικού διηγήματος*, Αθήνα χ.χ. [1969], 36-38 και 46. Βιογραφικό σημείωμα παραθέτει και η Α. Χατζοπούλου στη σειρά, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Δ' (1830-1880), Αθήνα: Σοκόλης 1996, 8-12.

5 Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του Νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', Αθήνα 1938, 176-177, 267, 275, 284-286 και τ. Β', Αθήνα 1939, 264-266, 270-271, 283-287, 291-298, 300-302, 315, 326-333. Μ. Βάλας, *Το νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, μετάφραση-εισαγωγή-σημειώσεις Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Αθήνα 1994, 361-370, Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου 1794-1944*, τ. Α', Αθήνα 1990, 32-33, 40-42, 45, 47, 49, 58, 72, 99, 123, 160, κ.α. Χρονολογικά προηγείται το άρθρο του Γ. Σιδέρη, «Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», *Αναγέννηση*, 7, Μάρτις 1928, 318-326, ένας πραγματικός λίβελος εναντίον του Ραγκαβή.

6 Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, 1809-1892. Η ζωή και το έργο του*, Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1978, Αθήνα 1995. Επιπλέον ο Ευθ. Σουλογιάννης έχει συνεργαστεί με την Ι. Μπουτουροπούλου για τη μεταγραφή του *Χειρόγραφου κώδικα αρ. 35*, του Α. Ρ. Ραγκαβή, από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1997. Βιογραφικά στοιχεία του Ραγκαβή, βλ. 11-14 και κατάλογο του συγγραφικού του έργου, 16-29.

σμα της παρούσας αναζήτησης: τις εκδόσεις των πρωτότυπων θεατρικών έργων και τις μεταφράσεις αρχαίων και ευρωπαϊκών δραμάτων του Α. Ρ. Ραγκαβή.⁷

Οι σοβαρότεροι λόγοι που δημιουργούν αυτή την κατάσταση οφείλονται στο χρονικό εύρος της δραστηριότητας του Ραγκαβή, που καλύπτει σχεδόν έναν ολόκληρο αιώνα, καθώς και στην εξαιρετική ποικιλία των πεδίων στα οποία με αμείωτο ενδιαφέρον δαπάνησε τις δυνάμεις του ο ακούραστος Φαναριώτης. Τα λάθη παρεισέφρησαν ακόμα και στα πρώτα-πρώτα βιογραφικά σημειώματα, τα οποία προφανώς συντάσσονται από προφορικές μαρτυρίες αμφισβητούμενου κύρους.⁸ Τα Απομνημονεύματα του συγγραφέα, τα οποία αποτελούν ενίστε τη μοναδική μας πηγή, δεν αντιμετωπίζονται πάντα ως αυτό που είναι: χρήσιμα κείμενα, καταγραμμένα όμως σε μεγάλο βαθμό από μνήμη, με αποσιωπήσεις ή υπογραμμίσεις γεγονότων που εύλογα υπηρετούν τον ορίζοντα της υστεροφημίας του απομνημονευματογράφου.⁹ Χρειάζεται επίσης να έχουμε υπόψη ότι το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Ραγκαβή συντάχθηκε από τα νεότερα μέλη της, και ότι ο γιος του Αλέξανδρου, ο Ευγένιος Ρ. Ραγκαβής (1850-1941), υπογράφει το σχετικό λήμμα, σε μια από τις πιο έγκυρες ελληνικές εγκυκλοπαίδειες των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι.¹⁰

7 Αν στηριχτούμε στον Μ. Βάλσα, ό.π., 1994, 361, θα σχηματίσουμε μια λαθεμένη εικόνα για τη χρονική σειρά της συγγραφής των δραμάτων, και θα αναζητήσουμε μάταια δύο κωμωδίες του Ραγκαβή (*Ο μνηστήρ της Αρχοντούλας* ή *Γάμος άνευ νόμφης* και *ο Αγροκογιάννης*), ενώ πρόκειται για ένα και το αυτό έργο· βλ. επίσης Β. Πούχγερ, «Επισκόπηση της ιστορίας του Νεοελληνικού θεάτρου, από τις αρχές του ως τη Μικρασιατική καταστροφή», *Κείμενα και αντικείμενα*, Αθήνα 1997, 429. Στον κατάλογο των λογοτεχνικών και φιλολογικών πονημάτων του Ραγκαβή που εκδόθηκαν αυτοτελώς, τον οποίο συντάσσει η Α. Χατζοπούλου, ό.π., 1996, 12, δεν υπάρχουν δύο από τις σημαντικότερες, για το θέμα μας, αυτοτελείς εκδόσεις: *Του Κουτρούλη ο γάμος* (1845) και οι *Τριάκοντα* (1866), ενώ δεν μνημονεύεται ότι στον Γ' τόμο των *Διαφόρων Διηγημάτων και Ποημάτων* (1859) καταχωρείται η –κατά πάσα πιθανότητα– πρώτη έκδοση της κωμωδίας του Ραγκαβή *Ο γάμος άνευ νόμφης*. Τα πράγματα όχι μόνο δεν ξεδιαλώνουν αλλά περιπλέκονται επιπλέον στη μονογραφία του Ευθ. Σουλογιάννη, ό.π., 1995, 187-188, καθώς τα δράματα του Ραγκαβή κατατάσσονται «χρονολογικά» σε μια εντελώς λαθεμένη σειρά. Τέλος, στην εισαγωγή του *Χειρόγραφου κώδικα αρ. 35*, ό.π., 1997, 16-29: 21, το πιο δακτυλοδεικτούμενο ολισθήμα είναι η καταχώρηση στο έργο του Α. Ρ. Ραγκαβή δραμάτων του πατέρα του, Ιάκωβου Ρ. Ραγκαβή, δηλαδή των πρωτότυπων τραγωδιών *Κόρσος* και *Αλέξανδρος Φεραίος*, καθώς και της μετάφρασης της *Ανδρομάχης* του Ρακίνα. Βλ. επίσης τη βιβλιοκρισία του *Χειρόγραφου κώδικα αρ. 35*, που υπογράφει ο Β. Πούχγερ, *Παράβασις*, τ. 3, Αθήνα 2000, 417-422: 418.

8 Για την ακρίβεια, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, όταν βρίσκεται στη ζωή ο Ραγκαβής και αμέσως μετά το θάνατό του, είναι στην πλειονότητά τους ακένωτη πηγή λαθών. Αναφέρω μόνο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: στο άρθρο του Ρ. Pradier-Fodéré, ό.π., 1872, σημειώνεται ότι ο Ραγκαβής είναι ιδρυτής της Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1855 και διετέλεσε στη συνέχεια πολλά έτη γραμματέας της. Οι μαρτυρίες, ωστόσο, πιστοποιούν ότι η εταιρεία ιδρύεται στη βάση του κανονισμού που συντάσσει ο Ραγκαβής το 1837 και ο ίδιος είναι γραμματέας της μέχρι το 1850.

9 Α. Ρ. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1894, τ. Β', 1895, και τ. Γ'-Δ', 1930. Φωτομηχανική ανατύπωση χωρίς αλλαγή στη σελιδοποίηση έγινε σχετικά πρόσφατα από τις εκδόσεις «Βιβλιόραμα», Αθήνα 1999, με Πρόλογο του Τ. Καγιαλή και Ευρετήριο από την Αγγελική Λούδη.

10 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', Αθήνα 1933. Το λήμμα του «βυζαντινού οίκου

Το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή, το οποίο σώζεται στο Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού (KEINE) της Ακαδημίας Αθηνών, προσφέρει ένα σταθερότερο έδαφος, αχανές όμως και εξαιρετικά δύσχρηστο στην εξαντλητική του επεξεργασία, αφού ακόμα και τα έγγραφα που βρίσκονται εκεί καταχωρημένα χρήζουν προσοχής και λεπτομερούς διασταύρωσης μεταξύ τους.¹¹

Με όλες αυτές τις δυσοίωνες επισημάνσεις, σε καμιά περίπτωση όσα θα λεχθούν παρακάτω δεν αποτελούν τον τελευταίο λόγο στην πραγματικά ανεξάντλητη ραγκαβική εργοβιογραφία. Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να αποσαφηνίσει, κατά το δυνατόν, όσα εμπλέκονται άμεσα με το θέμα της, δηλαδή με τη συμβολή του Ραγκαβή στην ανάπτυξη του νεοελληνικού θεάτρου.¹² Χρειάστηκε, ωστόσο, να επεξεργαστεί ξανά μερικά επιπλέον στοιχεία από τον ευρύτερο κύκλο των δραστηριοτήτων του, κυρίως της πολιτικής και της Αρχαιολογίας. Μια τέτοια διερεύνηση κρίθηκε απαραίτητη για να αποφευχθούν αστήρικτες υποθέσεις, αλλά και για να στοιχειοθετηθούν επαρκέστερα ερμηνείες και συμπεράσματα, στην προσπάθεια να τοποθετηθεί η δραστηριότητα του Ραγκαβή που σχετίζεται με το θέατρο στα ιστορικά της συμφραζόμενα. Ίσως αυτά τα νεότερα δεδομένα, που συχνά αντικαθιστούν με ερωτήματα και αμφιβολίες κάποιες αστήρικτες βεβαιότητες του παρελθόντος, αποτελέσουν το έναυσμα για την παραπέρα μελέτη και άλλων πτυχών του ραγκαβικού έργου. Μελέτη απαραίτητη για να συμπληρωθούν τα κενά και να διορθωθούν τα λάθη και της δικής μου εργασίας, για να κατανοήσουμε καλύτερα εκείνη την παρεξηγημένη, ακόμα και την ημέρα του θανάτου του Ραγκαβή, εποχή.¹³

Ραγκαβή» (όπου και ο Α. Ρ. Ραγκαβής) υπογράφεται από τον Ε. Ρ. Ρ. και από τον κατάλογο των συνεργατών του τόμου μαθαίνουμε ότι πρόκειται για τον Ευγένιο Ρ. Ραγκαβή, γιο του Αλέξανδρου. Το λήμμα είναι περισσότερο αξιόπιστο από προγενέστερα βιογραφικά σημειώματα, αν και ούτε εδώ δε φαίνεται να λείπουν λαθεμένες χρονολογίες σχετικά με τις εκδόσεις των έργων του Ραγκαβή (π.χ. η συλλογή «Μαθηματικών προβλημάτων» εκδίδεται το 1834 και το 1836, και όχι το 1837 όπως υποστηρίζεται στο λήμμα). Επίσης, ο συντάκτης του λήμματος αποφεύγει να σημειώσει χρονολογίες για αδιευκρίνιστα ζητήματα (όπως ο ακριβής χρόνος της εγκατάστασης του Ραγκαβή στην Ελλάδα).

- 11 Από τους 85 φακέλους του αρχείου, πλούσιο υλικό για τη βιογραφία του Ραγκαβή προσφέρουν οι φάκελοι 1-16, που περιέχουν επιστολές και έγγραφα από τον ιδιωτικό του βίο (1833-1892), καθώς και οι φάκελοι 17-37, οι οποίοι συγκεντρώνουν έγγραφα από τον δημόσιο βίο του (1821-1892). Συμπληρωματικές πληροφορίες όμως βρίσκονται διάσπαρτες και σε άλλους φακέλους. Εξαιρετικά χρήσιμο είναι το τετρασέλιδο χειρόγραφο αρ. 56 του φακ. 6, που καταγράφει τους βασικούς εργο-βιογραφικούς σταθμούς μέχρι και το 1856. Το κείμενο είναι αχρονολόγητο –αλλά προφανώς γραμμένο όχι μακριά από το 1856– και είναι συνταγμένο στη γαλλική γλώσσα, πολύ πιθανόν από τον ίδιο το Ραγκαβή. Το εύρημα θα έλυne τελεσίδικα το ζήτημα μιας ασφαλούς βιογραφίας τουλάχιστον μέχρι το 1856, αν δεν περιείχε χαρακτηριστικά λάθη σχετικά με το χρόνο έκδοσης των έργων του Ραγκαβή.
- 12 Τα νεότερα στοιχεία που προσκόμισε καταχωρούνται στα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας και δεν απασχολούν αυτό το συμπληρωματικό βιογραφικό μέρος. Όσες πληροφορίες παρουσιάζονται στο υποκεφάλαιο της εργο-βιογραφίας χωρίς βιβλιογραφική τεκμηρίωση εξετάζονται παρακάτω και εκεί καταγράφονται αναλυτικά οι συγκεκριμένες μαρτυρίες που διαθέτουμε.
- 13 «Εποχή πλήρης συγχύσεως, εποχή άνω κάτω, εν είδος χάους, απλάστου μάζης, αφ' ης κάτι

Σχεδιάγραμμα εργοβιογραφίας

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, γεννήθηκε στο Μέγα Ρεύμα (Αρναούτκιοι) της Κωνσταντινούπολης, τις τελευταίες μέρες του 1809.¹⁴ Για τις ρίζες της οικογένειας και την καταγωγή από τον βυζαντινό αυτοκρατορικό οίκο των Ραγκαβέ, του 9ου μ.Χ. αι., πηγή είναι τα γενεαλογικά δέντρα των Φαναριωτών και ειδικά των Ραγκαβήδων, τα οποία διερεύνησαν και κατέγραψαν οι απόγονοι του Αλέξανδρου.¹⁵

Πατέρας του ήταν ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής (1779-1855) και μητέρα του η Ζωή Λαπίθη.¹⁶ Είχε δύο αδερφές, τη Ραλού (1813-1869), σύζυγο του Σκώτου Ερρίκου Σκην, και την Ευφροσύνη (1815-1886), σύζυγο του Σουηδού Κόμη Αδόλ-

έπρεπε να εξέλθῃ –και το κάτι αυτό εξήλθεν. [...] Ὑμεῖς οἱ νεώτεροι [...] αισθανόμεθα εἶδος εἴρωνος θαυμασμοῦ πρὸς τὸν ἄνδρα, ὅστις ἐξέδωκεν ἐπιγραφάς ἀνεκδότους, καὶ συλλογὴν μαθηματικῶν προβλημάτων, χρηστομαθείας μετὰ σχολίων διὰ τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα καὶ λυρικά ποιήματα, υπομνήματα καὶ μετρικὴν, περὶ κινήσεως τραπεζῶν διὰ μαγνητισμοῦ καὶ λεξικὸν ἀρχαιολογικὸν ἢ ιστορικὸν τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς φιλολογίας. Μετὰ μειδιάματος φανταζόμεθα τὸν Ραγκαβὴν ὅτε μὲν φέροντα τὰς ἐπωμίδας ὑπολοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ, ὅτε δὲ τὴν μέλαιναν περιβολὴν τοῦ καθηγητοῦ, ὅτε δὲ τὴν χρυσοπάρυφον τοῦ διπλωμάτου. Ὅτε μὲν ἐξερχόμενον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ὅτε δὲ μετὰ τὴν δάφνην ἐπὶ κεφαλῆς ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου ἢ μετὰ δεσμίδα διορθώσεων ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀνδρέου Κορομηλά. Ἦτο ἐποχὴ παράδοξος, [...] καθ’ ἣν [...], ὁ Ὀρφανίδης ἀπὸ ἠθοποιοῦ ἐγένετο καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος ἀπὸ καλλιγράφου τοῦ υπουργείου καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, [...] ὁ Σαρίπολος ἀρχικῶς τὴν ἰατρικὴν σπουδάσας μετεβάλλετο εἰς καθηγητὴν τοῦ Ποινικοῦ δικαίου, καθ’ ἣν ἀπλοὶ δικολάβοι ὑπερήσπιζον τὰ συμφέροντα τῶν ἰδιωτῶν, καὶ ἐμπειρικοὶ εθεράπευον πάσας τὰς ἀσθενείας», Ν. Ι. Σπανδωνῆς, «Αλέξανδρος Ραγκαβής, Σκιαγραφία», *Εστία*, 4, 1892, 56-59: 58.

14 Οι λίγες μέρες που υπολείπονται από το 1809 για να περάσουμε στο 1810 φαίνεται ότι οδηγούν ακόμα και τον ίδιο το Ραγκαβή να στρογγυλεύει ενίοτε τη χρονολογία της γέννησής του. Το χειρόγραφο αρ. 56 του φακ. 6 ακολουθεί αυτή την τακτική και σημειώνει ως χρονολογία γέννησής το 1810. Ομοίως αρκετά από τα πρώιμα, αλλά και τα κατοπινότερα βιογραφικά σημειώματα. Ο ίδιος στα *Απομνημονεύματα*, Α 19, σημειώνει τις 27 Δεκεμβρίου του 1809, όπως και ο γιος του Ε. Ρ. Ραγκαβής, στο λήμμα που αναφέραμε παραπάνω.

15 Ευγένιος Ρ. Ραγκαβής, *Livre d'or de la Noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα 1904. Οί γιοι του Αλέξανδρου και Ευγένιος σύνταξαν επίσης το *Recueil de documents concernant la famille Rizo Rangabe*, Αθήνα 1932. Ο Ευγένιος, που ασχολήθηκε επισταμένα με τη βυζαντινή ρίζα της οικογένειας, έγραψε στον πατέρα του επιστολή από το Παρίσι στις 7/19-10-1887 (φάκ. 6), με την οποία τον παρακαλεί να ζητήσει από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Διονύσιο Ε' να πιστοποιήσει την καταγωγή τους από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Ραγκαβή. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από τη στιγμή που οι ερευνητές του ζητήματος είναι όλοι μέλη της οικογένειας Ραγκαβή, τα συμπεράσματα παραμένουν υπό αίρεση και είναι αναγκαίο να περιμένουν μια περισσότερο επιστημονική προσέγγιση στο μέλλον.

16 *Recueil*, ό.π., 247-250 και Α 17-18. Το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9Α, 12-13, επιβεβαιώνει την πληροφορία των *Απομνημονευμάτων* ότι ο Ιάκωβος Ρ. Ραγκαβής ήταν μνημένος στη Φιλική Εταιρεία και συνεργαζόταν με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Σημειώνει επίσης ότι ο Ιάκωβος συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την ελληνική υπόθεση στους κόλπους της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής.

φου Ρόζεν.¹⁷ Το γένος του πατέρα είχε διακριθεί στα γράμματα (για το πεδίο που μας ενδιαφέρει: στις μεταφράσεις θεατρικών έργων και στη σύνθεση πρωτότυπων δραμάτων) και είχε στενούς συγγενικούς δεσμούς με τον τελευταίο ηγεμόνα της Βλαχίας, τον Αλέξανδρο Ν. Σούτσο¹⁸ καθώς και με το συγγραφέα των *Κορακιστικών*, τον Ι. Ρ. Νερούλο.

Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε ο Ραγκαβής στην Κωνσταντινούπολη, όπου πήρε τα πρώτα μαθήματα από τον πατέρα του, ο οποίος καλλιέργησε με ιδιαίτερη επιμέλεια το ενδιαφέρον του γιου του για τον κόσμο του θεάτρου. Ακολούθησαν ως «οικοδιδάσκαλοι»: ο Κ. Πιττάρης, ο Δ. Χρηστίδης, και αργότερα ο Α. Ερκουλίδης.¹⁹ Ο Αλέξανδρος παίρνει επίσης ιδιαίτερα μαθήματα στη γαλλική γλώσσα. Μετά το διορισμό του Α. Ν. Σούτσου στη θέση του ηγεμόνα της Βλαχίας, η οικογένεια του Ραγκαβή μεταφέρεται αρχικά στο Φανάρι και αργότερα στο Βουκουρέστι, μετά την προαγωγή του Ι. Ρ. Ραγκαβή σε πρωτοσπαθάριο του νέου ηγεμόνα. Ο Αλέξανδρος φοίτησε στη β' τάξη του ελληνικού σχολείου του Βουκουρεστίου και είχε δάσκαλο τον Γ. Γεννάδιο, ενώ στην ηγεμονική αυλή συνάντησε τον Γ. Σερούιο να διδάσκει θέατρο στους ηγεμονόπαιδες. Ανάμεσα στα καθήκοντα του πατέρα του ήταν η οργάνωση των ελληνικών σχολείων και των ελληνικών παραστάσεων του Βουκουρεστίου το 1819-1820.²⁰

Μετά την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Οδησό το 1822, αφού πέρασε πρώτα ένα διάστημα στη Στεφανούπολη. Ανάμεσα στους δασκάλους του Ραγκαβή στην Οδησό, ξεχωρίζουν μεγάλες μορφές του ελληνικού Διαφωτισμού: ο Γ. Γεννάδιος, ο Κ. Βαρδαλάχος και ο εισηγητής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα ελληνικά σχολεία, ο Γ. Κλεόβουλος. Εδώ θα πραγματοποιήσει τις πρώτες ερασιτεχνικές δοκιμές σε διάφορα πεδία της ποιητικής και σκηνικής τέχνης (δραματοουργία, μεταφράσεις, υποκριτική).²¹

17 *Recueil*, ό.π., 257-261 και Α 18.

18 Ο Α. Ν. Σούτσος είναι αδερφός της γιαγιάς του Ραγκαβή, της Ραλούς (μητέρας του Ιακώβου), η οποία βαφτίζει τον εγγονό της δίνοντάς του το όνομα του κατοπινού ηγεμόνα της Βλαχίας (Αλέξανδρος).

19 *Απομνημονεύματα*, Α 9-46, ειδικά για τους δασκάλους, Α 24-25, 39-40, 55-56, αντίστοιχα. Το Χρηστίδη θα συναντήσει αργότερα στους συνταγματικούς του Κωλέττη στην Περαχώρα (1831), ενώ οι δρόμοι των δύο ανδρών διασταυρώνονται και στη συνέχεια στα υπουργεία του νεοσύστατου κράτους. Ο Ραγκαβής μνημονεύει επίσης την επιτυχή σταδιοδρομία του Ερκουλίδη ως καθηγητή της γαλλικής στο Γυμνάσιο της Αίγινας στη μετεπαναστατική Ελλάδα.

20 *Απομνημονεύματα*, Α 46-88.

21 Α 88-139. Παρά τη μάλλον σύντομη μαθητεία του Ραγκαβή στον Κ. Βαρδαλάχο, η διδασκαλία του τελευταίου φαίνεται να σφράγισε τις αντιλήψεις του νεαρού μαθητή. Ο ίδιος ο Ραγκαβής αναγνώριζε στο πρόσωπο και στα συγγράμματα του Βαρδαλάχου λαμπρά πνευματικά πρότυπα και μνημόνευε συχνά το όνομα του συγκεκριμένου δασκάλου. Τα περισσότερα από τα δημοσιεύματα που ακολούθησαν το θάνατο του Ραγκαβή επισημαίνουν το γεγονός ότι υπήρξε μαθητής του Βαρδαλάχου· βλ. ενδεικτικά *Νεολόγος*, 20-1-1892, *Ανατολή* (Σύρου), 6-2-1892.

Πιθανόν την άνοιξη του 1826 ο έφηβος Αλέξανδρος αναχωρεί για την Ευρώπη.²² Ως υπότροφος του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ και προστατευόμενος του Φρειδερίκου Θείρσιου, θα φοιτήσει στη Στρατιωτική Σχολή του Μονάχου και θα λάβει το βαθμό του ανθυπολοχαγού του πυροβολικού. Παράλληλα, συμμετέχει στην πνευματική και θεατρική ζωή του βαυαρέζικου κέντρου και δέχεται τα πρώτα ερεθίσματα από τον γερμανικό Ρομαντισμό. Τον τελευταίο χρόνο της διαμονής του θα παρακολουθήσει μαθήματα στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν για το θέμα μας οι παραδόσεις του Thiersch και του Φρειδερίκου Σέλλινγκ.

Το πιθανότερο στις αρχές του 1830, έχοντας ήδη συνθέσει ρομαντικά πατριωτικά ποιήματα και το πρώτο του δράμα, τη *Φροσύνη*, αποβιβάζεται στο μόλις απελευθερωμένο Ναύπλιο.²³ Διορίζεται στον ελληνικό στρατό με το βαθμό του ανθυπολοχαγού, ενώ σύμφωνα με τα λεγόμενά του έπρεπε να λάβει το βαθμό του ταγματάρχη, γεγονός που τον οδήγησε, σε λίγους μήνες, στην παραίτηση.²⁴ Το μικρό διάστημα της κοινωνικής ισορροπίας, επί Κυβερνήτη Καποδίστρια, ο Ραγκαβής δοκιμάζει δημόσια την πένα του, δημοσιεύει το «απόσπασμα δημο-

-
- 22 Από την παιδική ηλικία του Ραγκαβή, οι πληροφορίες μας περιορίζονται στα *Απομνημονεύματα*. Στο αρχείο όμως υπάρχουν ποιήματα χρονολογημένα στην Οδησό, το 1824, όπως η *Ψυρεία*, στο φάκ. 65. Προβληματίζει σοβαρά η χρονολόγηση, διά χειρός Ραγκαβή, του καταλόγου των προσώπων της τραγωδίας *Πύραμος και Θίσβη*, της οποίας το πλήρες κείμενο δεν σώζεται: «Οδησός 24 Δεκεμβρίου 1825», σε σημειωματάριο του φακ. 69. Ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματα* υποστηρίζει ρητά ότι φεύγει από την Οδησό την άνοιξη του 1825 (Α 139), και όλα τα βιογραφικά σημειώματα του παρουσιάζουν φοιτητή στο Μόναχο την ίδια χρονιά. Η χρονολόγηση όμως του παραπάνω χειρογράφου σε συνδυασμό με τη διδασκαλία του Κ. Βαρδαλάχου στο Ραγκαβή στην Ελληνοεμπορική Σχολή της Οδησού, η οποία δεν μπορεί να τοποθετηθεί πριν από τον Ιούνιο του 1825 (βλ. περισσότερα στο πρώτο κεφ. του δευτέρου μέρους), μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανότερη εκδοχή για το χρόνο αναχώρησης του νεαρού Αλέξανδρου για το Μόναχο είναι η άνοιξη του 1826. Το ζήτημα ίσως μπορεί να λυθεί τελεσίδικα μόνο με έρευνα των αρχείων της Στρατιωτικής Σχολής του Μονάχου.
- 23 Στα *Απομνημονεύματα*, η χρονιά της επιστροφής του Ραγκαβή στην Ελλάδα από το Μόναχο αλλού σημειώνεται αρχές του 1829 (Α 207) και αλλού αρχές του 1830 (Α 235, συγκεκριμένα η άφιξη στο Ναύπλιο σημειώνεται 20-2-1830). Σε όλα τα βιογραφικά σημειώματα που μόρεσα να δω, όπως και στη μονογραφία του Ευθ. Σουλογιάννη, ό.π., 38, αποδεκτό γίνεται το 1829. Αν προσέξουμε όμως ότι, στην αφήγηση του Ραγκαβή, την άφιξη του στην Ελλάδα διαδέχεται σε λίγες μέρες ο διορισμός του στο στρατό –διορισμός που τοποθετείται στα 1830–, θα πρέπει να αποκλείσουμε το 1829. Τα πράγματα δεν ξεκαθαρίζουν απόλυτα από τα ευρήματα του αρχείου, αλλά γίνεται επικρατέστερο το 1830: στο χειρόγραφο αρ. 56, του φακ. 6, και στο χειρόγραφο τετράδιο του φακ. 77, περιγράφεται σε μορφή επιστολών το ταξίδι του ερχομού στην Ελλάδα ενός γερμανοσπουδαγμένου νέου, με πλούσιο αυτοβιογραφικό υλικό, ένα ταξίδι που αρχίζει από τη Βενετία στις 20 Δεκεμβρίου 1830. Στο 1830 συνηγορούν επίσης ιστορικοί λόγοι, καθώς οι μάχες συνεχίζονται στη Στερεά Ελλάδα το Μάρτη του 1829, ενώ στις 3-2-1830, στη διάσκεψη του Λονδίνου, αναγνωρίζεται επίσημα η πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδας: βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΓ', 30-31. Ο Ραγκαβής έρχεται στην Ελλάδα, σύμφωνα πάντα με την αφήγησή του, όταν έχουν σταματήσει οι ελληνοτουρκικές συρράξεις.
- 24 Χειρόγραφο αρ. 56, φάκ. 6, και *Απομνημονεύματα*, Α 237-238.

τικού ποιήματος» Δήμος κ' Ελένη (1831) και ίσως συνθέτει την πρώτη μορφή του *Γάμου άνευ νύμφης*. Η δολοφονία του Καποδίστρια και ο εμφύλιος που ακολούθησε οδήγησαν το Ραγκαβή στο πλευρό των συνταγματικών του Κωλέττη, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί στην Περαχώρα.²⁵ Στο Ναύπλιο επέστρεψε, όταν «εισέλασαν» οι οπαδοί του Κωλέττη, ενώ το 1834 ο Ραγκαβής, οι γονείς και οι αδερφές του έχουν εγκατασταθεί στην Αθήνα, τη νέα πρωτεύουσα του νεαρού κράτους.²⁶

Η πολιτική σταδιοδρομία του Ραγκαβή αρχίζει το 1832, επί πρωθυπουργίας Κωλέττη, όταν διορίζεται «Πάρεδρος» στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, με εντολή του θείου του, του Ι. Ρ. Νερουλού, ο οποίος έχει αναλάβει το υπουργείο. Τον επόμενο χρόνο προβιβάζεται σε «Γραμματέα» του ίδιου υπουργείου και από το τέλος του ίδιου έτους ονομάζεται «Σύμβουλος». Τη θέση αυτή διατηρεί μέχρι το 1840 και συμβάλλει αποφασιστικά στην οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης, στην ίδρυση του Πανεπιστημίου –για το οποίο συντάσσει κανονισμό από το 1834– καθώς και στη μέριμνα περί των αρχειοτήτων (1832-1840).²⁷ Παράλληλα συμμετέχει σε πολλές επιτροπές και μεταφράζει, επιμελείται ή συνθέτει ένα μεγάλο αριθμό εγχειριδίων εκπαιδευτικού ή παιδαγωγικού χαρακτήρα, ενώ το 1837 δημοσιεύει τον πρώτο τόμο των *Διαφόρων ποιημάτων*, στα οποία συγκαταλέγεται η *Φροσύνη* και το Προίμιο του ίδιου δράματος, που χαρακτηρίστηκε ως το πρώτο μανιφέστο του ελληνικού Ρομαντισμού.²⁸ Την οκταετή συνολικά υπηρεσία στο υπουργείο διακόπτει ο

25 Οι σχετικές αναφορές στα *Απομνημονεύματα*, Α 296-340, επιβεβαιώνονται από τις επιθέσεις που δέχτηκε ο Ραγκαβής, μετά την αποκατάσταση των πραγμάτων, καθώς και κατά την περίοδο του διορισμού του στο Πανεπιστήμιο (1844).

26 Στο φάκ. 8 του αρχείου σώζονται συμβόλαια και άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα που αφορούν αγοραπωλησίες του Ιακώβου και αργότερα του Αλέξανδρου Ραγκαβή για την περίοδο 1835-1863. Την αφήγηση των γεγονότων για την επιστροφή στο Ναύπλιο μαζί με τους συναγματούχους του Κωλέττη, βλ. Α 341-343. Στις πολιτικές ζυμώσεις της εποχής, μερικούς μήνες πριν από την άφιξη του Όθωνα, παίρνει ενεργό μέρος ο πατέρας του Ραγκαβή, ο Ι. Ρ. Ραγκαβής, ο οποίος δημοσιεύει σε συνέχειες ένα πολύ σημαντικό άρθρο με τίτλο «Θεωρία γενικαί περί του πολιτεύματος», *Αθηνά* (Ναυπλίου), 11-5-1832, μέχρι 25-5-1832. Ο Ιάκωβος, αφού εξετάσει τα πέντε είδη πολιτεύματος («Μοναρχία απόλυτος ή δεσποτισμός, Μοναρχία συγκερασμένη, Αριστοκρατία, Δημοκρατία, Συνταγματικόν και Κοινοβουλευτικόν πολιτεύμα»), καταλήγει να υποστηρίζει σθεναρά ότι «το συνταγματικόν και εθνοπαραστατικόν πολιτεύμα είναι το άριστον των πολιτευμάτων», *Αθηνά*, 21-5-1832. Ο Α. Ραγκαβής και ο Σ. Ρωσσέτης, με επιστολή τους στην *Αθηνά*, 15-6-1832, απαντούν στο συντάκτη της εφημερίδας, ο οποίος τους έχει κατηγορήσει ότι στη διάρκεια του «συνταγματικού αγώνος» έπαιρναν μισθό, ενώ οι συντάκτες της επιστολής υποστηρίζουν ότι ουδέποτε δέχθηκαν τέτοια «αντιμισθία».

27 Για τη θητεία και την εξέλιξη του Ραγκαβή στο υπουργείο Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, βλ. το χειρόγραφο βιογραφικό σημείωμα, αρ. 56, του φακ. 6. Τα στοιχεία του χειρογράφου τα επιβεβαιώνουν, κατ' αρχάς, η δήλωση υπηρεσιών του φακ. 31, όπου σημειώνεται η ακριβής ημερομηνία (18 Μαΐου 1832) του διορισμού στο υπουργείο, καθώς και τρία ακόμα επίσημα έγγραφα που βρίσκονται στο φάκ. 17. Βλ. επίσης, Α 343-346, 360-363, 371-380, 387, Β 19-36.

28 Διοριστήρια σε διάφορες επιτροπές και συμμετοχή σε νεοσύστατες εταιρείες –μεταξύ των

ανεπίτρεπτος γάμος του με την Καρολίνα Σκην, που πραγματοποιήθηκε στις 13 Οκτωβρίου του 1840.²⁹

Τον σκανδαλώδη γάμο προσπάθησε να αποφύγει η οικογένεια Ραγκαβή, στέλνοντας τον ερωτευμένο Αλέξανδρο ταξίδι στη Δακία, τον Απρίλη του 1839, ένα ταξίδι που θα τον φέρει για δέκα μέρες και στη γενέτειρά του.³⁰ Η επίσκεψη όμως στην Κωνσταντινούπολη, δεδομένων των ιστορικών συγκυριών –τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος– φαίνεται να τροφοδοτεί επιπλέον τον μεγαλοϊδεατικό ζήλο του Ραγκαβή και να τον σπρώχνει στη διαπίστωση ότι: «ην καιρός να εξεγερωθώσιν οι έτι δούλοι ομογενείς και να επιδιώξωσι την ανεξαρτησίαν των».³¹ Έτσι, μετά την επιστροφή του στην Αθήνα σχεδίασε την ίδρυση μυστικής εταιρείας που θα υποστήριζε τον παραπάνω σκοπό, σύνταξε φλογερές πατριωτικές προκηρύξεις προς τους αλύτρωτους Έλληνες και σύνταγμα των «υπερορίων Ελλήνων».³² Το επαναστατικό όραμα δεν ευοδώθηκε, ωστόσο έδωσε πλούσιο δραματουργικό υλικό στην *Παραμονή*, δράμα που ολοκληρώνεται και εκδίδεται στον δεύτερο τόμο των *Διαφόρων ποιημάτων*, το 1840.

Από το γάμο με την Καρολίνα Σκην γεννήθηκαν δώδεκα παιδιά, μερικά από τα οποία δεν θα προλάβουν να ενηλικιωθούν, και γνωστότερος σήμερα είναι ο πρωτότοκος γιος του Κλέων (1842-1917), ο οποίος θα ακολουθήσει τα βήματα

οποίων και στη Φιλεκπαιδευτική (6-8-1836), φάκ. 39– βρίσκονται στους φακ. 17 και 39. Από το 1836 κ.εξ. συναντούμε και σχετικές ειδήσεις στον τύπο της εποχής· βλ. ενδεικτικά, *Η Αναγεννηθείσα Ελλάς*, 26-9-1836.

29 Φάκ. 31. Ο Ραγκαβής αποφάσισε να παντρευτεί τη Σκωτσέζα Καρολίνα Σκην, αλλοθνή και συγγενή εξ αγχιστείας (η αδερφή του Ραλού είχε ήδη παντρευτεί τον αδερφό της Καρολίνας Ερρίκο, βλ. πιο πάνω, σ. 5), η οποία ανήκε σε άλλο χριστιανικό δόγμα, γεγονός που του κόστισε την απόλυση από το υπουργείο· *Απομνημονεύματα*, Β 103-105. Ο John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, 467 (και σημ. 92), σημειώνει ότι πρόκειται για «πολύχροτη περίπτωση γάμου που ήταν και μεικτός και παραβίασε τους κανόνες της εκκλησίας». Στο φάκ. 77, σώζεται αχρονολόγητο χειρόγραφο που φέρει τον τίτλο: «Θεμελιώδη ελαττώματα του νόμου περί μικτών γάμων», όπου ο Ραγκαβής προσπαθεί να διευθετήσει το δυσεπίλυτο ζήτημα. Οι «μικτοί γάμοι» ήταν σταθερή τακτική και των απογόνων του Ραγκαβή: στο «Προσκλητήριο» της οικογένειας, μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, που δημοσιεύεται στην *Αρμονία* (Σμύρνης), 1-2-1892, τα περισσότερα από τα παιδιά του έχουν ξένες ή ξένους συζύγους.

30 Στο φάκ. 1 του αρχείου βρίσκονται χειρόγραφα ποιήματα που αφιέρωσε ο Κωνσταντινοπολίτης ποιητής Η. Τανταλίδης στο Ραγκαβή, όταν ο τελευταίος βρέθηκε στη γενέτειρά του, το 1839. Η αναχώρηση από τον Πειραιά σημειώνεται στα *Απομνημονεύματα* στις 7/19 Απριλίου 1839· βλ. την αφήγηση του ταξιδιού, Β 61-86.

31 *Απομνημονεύματα*, Β 91.

32 Πέντε χειρόγραφα που υποστηρίζουν τα λεγόμενα του Ραγκαβή στα *Απομνημονεύματα*, Β 91-94, βρίσκονται στο φάκ. 12, του αρχείου: α) Σχέδιο οργανισμού της μυστικής εταιρείας, β) Σχέδιο συνέλευσης των αλύτρωτων Ελλήνων για την εκλογή «διευθυντικής επιτροπής» (παρουσιάζει σοβαρές αναλογίες με τη συνέλευση των συνωμοτών της *Παραμονής*), γ) Τρία σχέδια προκηρύξεων. Μεταγραφή και παρουσίαση των χειρογράφων, βλ. στις μελέτες του Ευθ. Σουλογιάννη, «Μυστική Εταιρεία για την απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού (1839)», *Παρνασσός*, τ. ΙΘ', αρ. 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1977, 407-420, και «Σχέδιο προσωρινού "Πολιτεύματος" των "Υπερορίων" Ελλήνων (1839)», *Παρνασσός*, τ. ΙΘ', αρ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1977, 514-527.

του πατέρα του στη δραματουργία και στη διπλωματική σταδιοδρομία.³³ Την απόλυση από το υπουργείο Δημοσίας Εκπαιδύσεως (1840), μια υπηρεσία συνδεδεμένη στην αντίληψη του Ραγκαβή με την ενεργή συμμετοχή στην εθνική πρόοδο, ακολούθησε ο διορισμός στη θέση του διευθυντή του Βασιλικού Τυπογραφείου το 1841, θέση που δεν τον ικανοποιούσε. Από το Βασιλικό Τυπογραφείο παραιτήθηκε εκούσια (1843), αφού όμως είχε διοριστεί ήδη από την προηγούμενη χρονιά Σύμβουλος στο υπουργείο Εσωτερικών.³⁴

Παράλληλα ο Ραγκαβής πρωτοστατεί στην ίδρυση και οργάνωση της Αρχαιολογικής Εταιρείας: συντάσσει τον κανονισμό της (1837), συγκαταλέγεται, μαζί με τον πατέρα του και το θείο του Ι. Ρ. Νερουλό, στα πρώτα μέλη της, εκλέγεται γραμματέας της από το 1837 μέχρι και το 1850, και υποστηρίζει την έκδοση του περιοδικού της Εταιρείας, της *Αρχαιολογικής Εφημερίδος*.³⁵ Την περίοδο 1834-1844 πραγματοποιεί πολλά ταξίδια σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, όπου αναπτύσσει τα αρχαιολογικά του ενδιαφέροντα.³⁶ Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Αρχαιολογικής Εταιρείας εντάσσεται η πρωτοπόρα, σε μια εξαιρετικά πρώιμη εποχή, μέριμνα του Ραγκαβή για την ανασκαφή του θεάτρου του Διονύσου και του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού καθώς και για την επιστροφή

33 Το γενεαλογικό δένδρο του Ραγκαβή, βλ. στην εισαγωγή του Ευθ. Σουλογιάννη και της Ι. Μπουτουροπούλου, στη μεταγραφή του *Χειρόγραφου Κώδικα αρ. 35, ό.π., 15*. Ο Ραγκαβής φρόντισε ιδιαίτερα για την εκπαίδευση των γιων του σε ευρωπαϊκές σχολές και πανεπιστήμια. Στο αρχείο, στους φακ. 1-4, σώζονται πολλές επιστολές από την περίοδο των σπουδών τους (από την Ιταλία, το Παρίσι, το Μόναχο, κ.α.), ενώ η Καρολίνα ακολουθούσε συχνά τις μετακινήσεις των παιδιών της. Επιστολές της Καρολίνας προς τον Αλέξανδρο σε γαλλική γλώσσα σώζονται στους φακ. 1-3, και άλλες επιστολές από τα παιδιά του, τις αδερφές του, άλλα συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα, ακόμα και από τα εγγόνια του σώζονται στους φακ. 1-6.

34 Το έγγραφο που δηλώνει την παραίτηση του Ραγκαβή από το Βασιλικό Τυπογραφείο φέρει ημερομηνία 7/19 Αυγούστου 1843, φάκ. 17. Στη Γραμματεία επί των Εσωτερικών εργάζεται από 4/16 Μαΐου 1842, σύμφωνα με έγγραφο του φακ. 17 και σύμφωνα με το χειρόγραφο αρ. 56 του φακ. 6. Βλ. επίσης *Ελληνικός Παρατηρητής*, 7-5-1842, Αθηνά, και *Αιών*, 13-5-1842, και *Απομνημονεύματα*, Β 105.

35 Την παραίτησή του από τη θέση του γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας υποβάλλει το 1851, μετά από διαφωνία σχετικά με την αναμόρφωση της εταιρείας. Το χειρόγραφο αρ. 56 του φακ. 6 παρουσιάζει τον Ραγκαβή μέλος πολλών Ακαδημιών της Ευρώπης και της Αμερικής μεταξύ των οποίων και Ακαδημίες Αρχαιολογίας. Στο ίδιο χειρόγραφο σημειώνονται αναλυτικά οι αρχαιολογικές του διατριβές που δημοσιεύονται σε γαλλική γλώσσα και που ο πρώτος τόμος τους κυκλοφόρησε στα 1842. Στον τύπο δημοσιεύονται συχνά ειδήσεις για τις αρχαιοεπιστ. της Αρχαιολογικής Εταιρείας που αναδειχθούν γραμματέα της τον Ραγκαβή. Βλ., ενδεικτικά, *Αιών*, 5-6-1843 και 23-5-1845.

36 Πλήθος χειρόγραφων σημειώσεων, ημερολογίων, καθώς και ένας μεγάλος αριθμός από σκίτσα αρχαιολογικού περιεχομένου, που σώζονται στο αρχείο του Ραγκαβή, επιβεβαιώνουν τα λεγόμενά του σε διάφορα σημεία των *Απομνημονευμάτων*, για τις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος περιηγήσεις του στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα με τη συνοδεία του James Skene. Βλ., ενδεικτικά, τους φακ. 57-62. Επιβεβαιώνουν, επίσης, ότι ο Ραγκαβής πήρε μαθήματα τοπογραφίας στη Στρατιωτική Σχολή του Μονάχου, τα οποία αξιοποίησε στις αρχαιολογικές του περιπλανήσεις. Ειδικά για τα σκίτσα αρχαίων θεάτρων που σώζονται στο αρχείο Ραγκαβή, βλ. φάκ. 62.

των γλυπτών του Παρθενώνα, τα οποία έχει αποσπάσει ο Έλγιν. Η αναβίωση του αρχαίου κόσμου υποστηρίζεται σε θεωρητικό επίπεδο και με την πραγματεία «Περί Αρχαίας ελληνικής προσωδίας» (Ώς, 1836), η οποία θα καθορίσει για τα επόμενα χρόνια τη στάση του Ραγκαβή απέναντι στην πρωτότυπη νεοελληνική δραματολογία και θα χαράξει τις κατευθυντήριες γραμμές της μεταφραστικής του θεωρίας.

Την παύση του από το ελληνικό δημόσιο, με το νόμο περί ετεροχθόνων, διαδέχεται ο διορισμός του στη θέση του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας το 1844. Την έδρα θα διατηρήσει μέχρι την κάθοδό του στον διπλωματικό στίβο το 1867, ενώ θα συνεχίσει να παραδίδει μαθήματα, ακόμα και το διάστημα που διατελεί υπουργός Εξωτερικών (1856-1859). Με τις δύο ιδιότητες, του καθηγητή της Αρχαιολογίας και του Γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συμβάλλει αποφασιστικά στις πρώτες ανασκαφές και αναστηλώσεις (όχι μόνο του αρχαίου θεάτρου του Διονύσου και του Ηρωδείου, αλλά και της αρχαίας Αγοράς, της Ακρόπολης, του Ηραίου του Άργους το 1854, κ.ά.), στην περισυλλογή, καταγραφή και δημοσίευση αρχαίων επιγραφών, στην κοινοποίηση στην Ευρώπη του αρχαιολογικού έργου που παράγεται στην Ελλάδα, στη θεμελίωση εν γένει της ελληνικής Αρχαιολογίας. Οι ίδιες ιδιότητες οδηγούν το Ραγκαβή στην πρωτοπόρα σύλληψη του οραματισμού της αναβίωσης του αρχαίου δράματος μέσα στα θεατρικά οικοδομήματα της αρχαιότητας, μια σύλληψη που θα υποστηρίξει με μια σειρά δραστηριοτήτων. Ανάμεσα στα χρέη του καθηγητή του Πανεπιστημίου είναι η συμμετοχή στις επιτροπές των δύο επίσημων ποιητικών διαγωνισμών, του Ράλλειου και του Βουτσιναίου. Ο Ραγκαβής είναι ο επικρατέστερος εισηγητής (1851, 1853, 1854, 1860, 1862 και 1874), ενώ θα λάβει συνολικά δεκατρείς φορές μέρος στις κριτικές επιτροπές των ίδιων διαγωνισμών (το 1867 ως πρότανης του Πανεπιστημίου και το 1852, 1855, 1856, 1859, 1863 και 1866 ως απλό μέλος).

Το 1845 δημοσιεύει ψευδώνυμα την κωμωδία *Του Κουτρούλη ο γάμος* και δύο χρόνια μετά δημοσιεύει την πρώτη σειρά των διηγημάτων του στη νεοσύστατη *Ευτέρπη* (1847-1849), περιοδικό που εκδίδει μαζί με το συμμαθητή του από την Οδησό Γρ. Καμπούρογλου. Νωρίτερα βρίσκεται ανάμεσα στους συνεργάτες του *Ευρωπαϊκού Ερασιστή* (1840), ενώ αργότερα ιδρύει μαζί με τον Ν. Δραγούμη και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο την *Πανδώρα* (1850). Στο τελευταίο περιοδικό, που αποτέλεσε σταθμό για τα ελληνικά γράμματα, ο Ραγκαβής δημοσίευσε σε συνέχειες τον *Αυθέντη του Μωρέως* (1850) καθώς και δώδεκα ακόμα αφηγηματικά έργα (1850-1853). Στην κρίσιμη περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου συνεργάστηκε με τον Μ. Ρενιέρη, τον Ν. Δραγούμη, τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και τον Ι. Σούτσο, στην έκδοση του γαλλόφωνου *Spectateur de l'Orient* (1853-1857), όπου μεταξύ άλλων δημοσιεύει σε συνέχειες την πρώτη μορφή του «*Esquisses de literature grecque moderne*» (1853-1856).

Τη χρονιά του θανάτου του πατέρα του (1855), ο Αλέξανδρος είναι δημοτικός σύμβουλος στο Δήμο της Αθήνας. Στις αρχές του επόμενου έτους, μέσα στην ίδια ταραγμένη δεκαετία, κι ενώ εξακολουθεί η αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά, ο Ραγκαβής θα αναλάβει το υπουργείο Εξωτερικών (Φλεβάρης του

1856) για μία συνεχή τριετία (μέχρι το Μάη του 1859). Τον Οκτώβριο του 1856 εκλέγεται «παμφηφεί» βουλευτής του αθηναϊκού Πανεπιστημίου. Το «Υπόμνημα» του υπουργού Εξωτερικών, το οποίο συντάσσει στο τέλος του 1856 για την ενημέρωση των ευρωπαϊκών χωρών στο Συνέδριο των Παρισίων σχετικά με την κατάσταση της Ελλάδας, πυροδότησε θύελλα εσωτερικών αντιδράσεων που σημάδεψαν την πολιτική αντιμετώπιση του Ραγκαβή πάνω από μία δεκαετία.³⁷ Ως υπουργός των Εξωτερικών θα αναλάβει να προκαλέσει ή να ενισχύσει το ζήλο των πλουσίων ομογενών, για να χρηματοδοτήσουν τα μεγάλα οράματα της ελληνικής λογιουσύνης: του Ευαγγέλη Ζάππα για την ανάσταση των «Ολυμπίων» και του Σίνα για την ίδρυση της Ακαδημίας. Την ίδια εποχή ο Ραγκαβής παραχωρεί, για την ανασκαφή του Ηρωδείου, τη δωρεά που προόριζε για τον ίδιο ο Ε. Ζάππας.

Ο Ραγκαβής οδηγήθηκε σε παραίτηση από το υπουργείο των Εξωτερικών το καλοκαίρι του 1859 – όταν ανέλαβε καθήκοντα η νέα κυβέρνηση του Μιαούλη. Καθώς το αντιοθωνικό μένος έχει φουντώσει, ο Ραγκαβής δέχεται ανελέητες επιθέσεις από τα αντιπολιτευόμενα έντυπα, ενώ ολόκληρο το πολιτικό οικοδόμημα μιας τριακονταετίας, για το οποίο εργάστηκε με όλες του τις δυνάμεις, απειλείται με κατάρρευση. Πρόκειται για τους σημαντικότερους λόγους που οδηγούν τον Ραγκαβή δύο μήνες πριν την πτώση του Όθωνα (Αύγουστος 1862), στην έκδοση της *Ευνομίας*, εφημερίδας που θα κυκλοφορεί μέχρι το καλοκαίρι του 1865.

Το 1863 έθεσε υποψηφιότητα για την εκλογή αντιπροσώπου από τις αλύτρωτες περιοχές του ελληνισμού (Ανδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Πύργος) για την Εθνοσυνέλευση, και ενώ κέρδισε την πλειοψηφία, τη θέση κατέλαβε ο δεύτερος υποψήφιος, ο οποίος διέθετε περίπου τις μισές, από το Ραγκαβή, ψήφους.³⁸

Ο παραγκωνισμός του Ραγκαβή από την εσωτερική πολιτική σκηνή επέτρεψε μεγαλύτερη αφοσίωση στο συγγραφικό του έργο για τα αμέσως επόμενα χρόνια.³⁹ Οι σημαντικότερες αυτοτελείς εκδόσεις αυτής της εποχής βρίσκονται

37 Στους φακ. 19-26, του αρχείου σώζεται ένας πολύ μεγάλος αριθμός από επίσημα έγγραφα που αφορούν την περίοδο της υπουργοποίησης του Ραγκαβή. Από τα σημαντικότερα έργα που συγκαταλέγονται στο ενεργητικό του είναι τα παρακάτω: σχέδιο νόμου περί του προξενικού κλάδου (ΑΕΥ/ΚΥ/1856/29/1), μέριμνα για τον υποβρύχιο τηλεγραφικό σύνδεσμο μεταξύ Αθηνών και Κωνσταντινούπολης (ΦΕΚ/1859/αρ. 10, 20 Μαρτίου 1859) και κατασκευή σιδηροδρόμου για τη σύνδεση Αθήνας-Πειραιά (ΦΕΚ/1857/αρ. 44, 14 Δεκ. 1857). Υπέγραψε επίσης μια σειρά από συνθήκες και συμβάσεις, βλ. Ευθ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., 56-66.

38 Βλ. *φάκ.* 27, και Γ 137-139.

39 Μάλλον θα πρέπει να αναθεωρήσουμε, εν μέρει τουλάχιστον, τη διαπίστωση ότι «μετά το 1860 τον απορροφά η διπλωματική του καριέρα και η πρωτότυπη παραγωγή μειώνεται, παραχωρώντας τη θέση της στη μετάφραση», βλ. Δ. Τζιόβας, *Εισαγωγή*, στον πρώτο τόμο της πιο πρόσφατης έκδοσης των *Διηγημάτων* του Ραγκαβή, Αθήνα 1999, 9-129: 10. Η διπλωματική σταδιοδρομία του Ραγκαβή αρχίζει μια επταετία αργότερα, ένα διάστημα διόλου ευκαταφρόνητο για έναν τόσο παραγωγικό συγγραφέα. Μια προσεκτικότερη αναζήτηση δεν μας επιτρέπει να συζητάμε για κάμψη της πρωτότυπης παραγωγής από το 1860, αλλά για καλλιέργεια και άλλων συγγραφικών πεδίων, αφού, για να περιοριστούμε στο χώρο της δραμα-

σε άμεση συνάρτηση με τα ενδιαφέροντα του καθηγητή της Αρχαιολογίας: ο τόμος με τις *Μεταφράσεις αρχαίων δραμάτων* (*Αντιγόνη, Νεφέλες, Όρνιθες και Ειρήνη*) μαζί με το βαρυσήμαντο Προοίμιο (1860), η μετάφραση των *Παραλλήλων Βίων* του Πλούταρχου (1864-1866), η *Ιστορία της αρχαίας Καλλιτεχνίας* (1865), και οι *Τριάκοντα* (1866). Την ίδια περίοδο δημοσιεύεται το ποίημα που θεωρήθηκε ορόσημο για την κλασικότερη στροφή του Ραγκαβή, *Διονύσου πλους* (1864).

Το 1865-1866 ο Ραγκαβής αναλαμβάνει την προεδρία της Επιτροπής Θεάτρου, συντάσσει τον πρώτο κανονισμό για την ίδρυση Εθνικού θεάτρου, υποστηρίζει τους επαγγελματίες ηθοποιούς, αλλά και τις ερασιτεχνικές παραστάσεις των φοιτητών και πρωτοστατεί στη νέα ώθηση για την οργάνωση της θεατρικής ζωής του τόπου.

Το 1867 βρίσκει το Ραγκαβή πρύτανη του Πανεπιστημίου και την ίδια χρονιά ανοίγει το επόμενο μεγάλο κεφάλαιο της ζωής του: της διπλωματικής σταδιοδρομίας, που διαρκεί –με μικρά διαλείμματα– είκοσι χρόνια. Το 1867 διορίστηκε πρέσβης της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον και την επόμενη χρονιά μετατέθηκε στο Παρίσι (1868-1869). Το μεγαλύτερο ζήτημα που χρεώνεται να υπερασπισθεί ο Ραγκαβής είναι η ευόδωση της κρητικής επανάστασης. Το 1869 αναλαμβάνει να αποκαταστήσει τις διαταραγμένες σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας και να μεριμνήσει για το ζήτημα της ελληνικής ιθαγένειας των κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης (1869-1871). Το βάρος της δραστηριότητας του Έλληνα πρέσβη πέφτει στην πνευματική και πολιτιστική ζωή της γενέτειράς του. Από την Κωνσταντινούπολη το 1870 αρχίζει να προωθεί για έκδοση τους πρώτους τόμους των *Απάντων* του. Το 1871 μετατέθηκε ξανά στο Παρίσι (1871-1873), όπου αποκτά μεγάλη δημοτικότητα και όπου συνεργάζεται με τον Δ. Ταβουλάρη για την εισαγωγή της γαλλικής οπερέτας στην Αθήνα.

Η ανάκληση των πρεσβευτών της Ελλάδας από τον Δελγιώργη το Μάιο του 1873 πλήττει και τον Ραγκαβή, ο οποίος επιστρέφει στην Αθήνα και συνταξιοδοτείται. Αναλαμβάνει ωστόσο, με νεανικό ενθουσιασμό, έντονη δράση στις πνευματικές και πολιτισμικές ζυμώσεις της πρωτεύουσας. Μέχρι το καλοκαίρι του επόμενου έτους προλαβαίνει να χρηματίσει γραμματέας του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου και εισηγητής για τελευταία φορά του Βουτσινάιου ποιητικού διαγωνισμού, να υποστηρίξει με δημόσιους λόγους την εκκλησιαστική μουσική, να εκδώσει τους πρώτους τόμους των *Απάντων* του (όπου δημοσιεύονται για πρώτη φορά τα δύο τελευταία του δράματα, ο *Δούκας* και το *Διός Επίσκεψις*, 1874), και να προκαλέσει το ενδιαφέρον του Κ. Ζάππα για την ίδρυση Εθνικού θεάτρου, ως το «ωφελιμότερο» έργο για την Ελλάδα.

Ο επόμενος διορισμός του Ραγκαβή θα ανακόψει αυτή την πλούσια δράση για να τον τοποθετήσει στην πρεσβεία του Βερολίνου, όπου αναλαμβάνει καθη-

τουργίας, τρία νέα δράματα (οι *Τριάκοντα*, ο *Δούκας* και το *Διός Επίσκεψις*) εκδίδονται αρκετά χρόνια αργότερα. Εξάλλου η επιμονή του Ραγκαβή στη μετάφραση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας είναι γεγονός που τοποθετείται κυρίως στη δεκαετία του 1880.

κοντα στο τέλος Αυγούστου του 1874. Η θητεία του θα διαρκέσει, με δύο σχετικά σύντομες παύσεις, μέχρι το Μάιο του 1887. Πρόκειται για τη σημαντικότερη περίοδο της διπλωματικής του σταδιοδρομίας, καθώς είμαστε στα χρόνια της Βαλκανικής κρίσης (1875-1878), ο Ραγκαβής είναι εκπρόσωπος της Ελλάδας στο συνέδριο του Βερολίνου (1878), και βρίσκεται ανάμεσα στους πρωτεργάτες των πολιτικών χειρισμών που θα καταλήξουν στη διεύρυνση των συνόρων της χώρας με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της λωρίδας της Ηπείρου που συμπεριλαμβάνει την Άρτα (1881). Το 1878 ο Ραγκαβής χάνει το γιο του Αριστείδη, ενώ λίγο πριν από το τέλος της ίδιας χρονιάς πεθαίνει και η Καρολίνα στη Γενεύη.⁴⁰

Ο άξονας της συγγραφικής δραστηριότητας της τελευταίας περιόδου (1879-1889) βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ευρωπαϊκή διαμονή του Ραγκαβή και έχει αμφίδρομη κατεύθυνση: αφενός τη διασταύρωση του ελληνικού πολιτισμού με τον ευρωπαϊκό και αφετέρου τη διάδοση των νεοελληνικών επιτευγμάτων στην Ευρώπη, με κεντρικό ζητούμενο τον εξευρωπαϊσμό της εγχώριας πνευματικής και πολιτιστικής κίνησης. Οι μεταφράσεις των ευρωπαϊκών δραμάτων πραγματοποιούνται –και δημοσιεύονται στους τόμους των *Απάντων*– αυτή την εποχή: *Νάθαν ο Σοφός* του Λέσσιγγ, *Γουλιέλμος Τέλος του Σίλλερ*, *Ιούλιος Καίσαρ* του Σαίξπηρ, *Ιφιγένεια εν Ταύροις* και *Φάουστ* του Γκαίτε. Παράλληλα ο Ραγκαβής δημοσιεύει σε αυτοτελή τόμο το *Précis d'une histoire de la littérature néohellénique* στο Βερολίνο το 1877, μεταφράζει του *Κουτρούλη τον Γάμο* στα γερμανικά και προωθεί τις μεταφράσεις των δραμάτων του στις γερμανικές σκηνές. Στη διάρκεια της διπλωματικής του σταδιοδρομίας ο Ραγκαβής δραστηριοποιείται για τη δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής κίνησης κατά της ερασιμαχικής προφοράς, κίνηση που υποστηρίζει και από την Αθήνα μετά τη συνταξιοδότησή του.

Η οριστική εγκατάσταση του Ραγκαβή στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους κοντά στο τέλος του 1887 τον φέρνει αντιμέτωπο με την εξόρμηση της γενιάς του 1880, αλλά και με τους συσπειρωμένους ερασιτέχνες που υποστηρίζουν την αναβίωση του αρχαίου δράματος στη γλώσσα του πρωτοτύπου. Ο συγγραφέας έχει ταχθεί τριάντα χρόνια πριν υπέρ της μετάφρασης και πρωτοστατεί τώρα στην παράσταση των *Περσών* του 1889. Τη μετάφραση του αισχύλειου δράματος έχει δημοσιεύσει από το 1886, ακολουθώντας πιστά τη μετρική θεωρία που έχει διατυπώσει ο ίδιος, η οποία επιτρέπει την αξιοποίηση της ευρωπαϊκής μουσικής για τα χορικά της τραγωδίας, μουσική που έχει συνθέσει ο πρίγκιπας Βερνάρδος του Σαξ Μάινινγκεν. Ο γέροντας Ραγκαβής υποστηρίζει μέχρι το τέλος της ζωής του την ποιητική και μετρική του θεωρία, τη μετάφραση των αρχαίων

40 Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ίδιου του Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, Δ 271-275, ο Αριστείδης πέθανε στην Αθήνα, στις αρχές Νοεμβρίου 1878, από «σθητική νόσο», η οποία τον είχε προσβάσει στον Γαλλογερμανικό πόλεμο, ενώ η Καρολίνα έφυγε από τη ζωή στις 23 Νοεμβρίου/5 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Ο Ραγκαβής είχε μεταβεί δίπλα της, με άδεια τριών εβδομάδων από την πρεσβεία του Βερολίνου. Μέχρι τότε, ο συγγραφέας είχε χάσει άλλα τέσσερα παιδιά: τον Αριστίωνα, τον Χαρικλή, τον Αιμίλιο, και τη Ζωή βλ. Δ 271.

δραμάτων για τις ανάγκες της παράστασης, καθώς και την ίδρυση του Εθνικού θεάτρου ως οικονομικά αυτοδύναμου οργανισμού στην υπηρεσία των εθνικών συμφερόντων. Αν και έχει συμπληρώσει την όγδοη δεκαετία της ζωής του και εξήντα χρόνια στην υπηρεσία του έθνους, ο χώρος της πολιτικής εξακολουθεί να ασκεί ισχυρή γοητεία στον απόστρατο διπλωμάτη. Το 1890 κατεβαίνει ως ανεξάρτητος υποψήφιος στις βουλευτικές εκλογές, αποφασισμένος να υπηρετήσει τις αρχές «οχι κόμματος», αλλά τα συμφέροντα της πατρίδος.⁴¹ Το τελευταίο πολιτικό βήμα του Ραγκαβή δεν στέφεται με επιτυχία.

Ο θάνατός του το Γενάρη του 1892 προκάλεσε αίσθηση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.⁴²

41 Το πολιτικό πρόγραμμα του Ραγκαβή, δημοσιεύουν οι *Καιροί*, 12-9-1890. Αποτελείται από οκτώ άρθρα και υπογράφεται από τον ίδιο. Ο Ραγκαβής καταφέρεται εναντίον των κομματικών σχηματισμών που εξυπηρετούν ιδιοτελή συμφέροντα και διατυπώνει τις πολιτικές του αρχές, οι οποίες δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνες που υποστήριξε στα περισσότερα χρόνια της ζωής του: ακλόνητη πίστη στη συνταγματική βασιλεία και στην «ειρήνη και την ευνομία αντί [των] βιαίων ανατροπών», εκσυγχρονισμός που «θέλει εμπνεύσει την υπόληψιν εις τας μεγάλας δυνάμεις, τας ιθύνουσας την τύχην των εθνών», έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη, προτεραιότητα στην οργάνωση της εκπαίδευσης ώστε η «μεν κατωτέρα να εκτείνεται και επιβάλλεται υποχρεωτικώς, αλλ' άνευ διδασκτρων εις άπαντα τον λαόν, η δ' ανωτέρα, υποκειμένη εις διδασκτρα ανάλογα τω βαθμώ αυτής, να περιορίζεται εις τους θέλοντας και δυναμένους ν' απολαύωσιν αυτής».

42 *Ακρόπολις*, 15, 16, 17, 18-1-1892, *Ανατολή* (Σύρου), 6-2-1892, *Αρμονία* (Σμύρνης), 18, 20, 22, 23, 24, 29-1, 1 και 7-2-1892, *Αστυ*, 17 και 18-1 και 5, 6-2-1892, *Εβδομάς*, 18-1, 8-2, 18-4 και 1-2-1892, *Ελπίς* (Ζακύνθου), 26-1-1892, *Εστία*, 4, 1892, *Ευαγόρας* (Λευκωσία), 31/12-2-1892, *Νεολόγος* (Κωνσταντινούπολης), 18, 20 και 26-1-1892, *Παλιγγενεσία*, 6-2-1892, *Πατρίς* (Βουκουρεστίου), 19/31-1, 5/17, 7/19, 9/21, 11/23, 25/6, 29/10, 30/11-2-1892 και 23/6-3-1892, *Το Έθνος* (Λάρνακα), 13/25 και 30/11-2-1892, *Φιλιππούπολις*, 23-1-1892, *Φοίβος Ηλιος*, 1-2-1892, *Φύσις*, 18 και 26-1-1892. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, ο Ραγκαβής «απέθανε πτωχός αφίνων μόνην κληρονομίαν εις τα τέκνα του το όνομά του και τα συγγράμματά του. Η μόνη περιουσία του ήσαν διακόσμαι δραχμαί, ας διά της διαθήκης του εγκατέλιπεν εις τους υπηρέτας του», *Νεολόγος*, 20-1-1892 (όπου και μέρη της διαθήκης του). Με πρόταση της *Εβδομάδος*, 18-1-1892, στον «υπ' ενοίκιον ταπεινόν του οικίσκον», όπου πλεονάζαν μόνο κάθε λογής συγγράμματα, «ενετείχιστη επιμνημόσυνος μαρμαρίνη πλαξ φέρουσα την επιγραφήν “Ενταύθα απέθανεν ο Ραγκαβής”». Η πλάκα σώζεται μέχρι σήμερα στην είσοδο της στοάς Νικολούδη, απέναντι από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας. Το *Έθνος*, 13/25-2-1892, αναφέρεται σε δημοσίευμα εφημερίδας της Κολωνίας. Για τον ευρωπαϊκό αντίκτυπο του θανάτου του Ραγκαβή κάνουν λόγο η *Αρμονία*, 29-1-1892 και η *Πατρίς*, 23/4-2-1892. Η τελευταία εφημερίδα επανέρχεται στις 23/6-3-1892, για να σημειώσει ότι «ουδείς ποτέ αντιπρόσωπος μικράς ή μεγάλης χώρας εγεννήθη και εξετιμήθη εν ξένη γη όσον ο μικρός το δέμας, αλλά τόσοσ μέγας την φυήν Α. Ραγκαβής».

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η θεατρική δραστηριότητα
του Ραγκαβή

Δραματουργία: Ρομαντικά δράματα

Α. Φροσύνη

1. Το κείμενο

α. Χρονολόγηση

Οι πληροφορίες μας για την περίοδο σύλληψης και συγγραφής της *Φροσύνης* προέρχονται από πέντε μαρτυρίες του ίδιου του Ραγκαβή, ενώ στο αρχείο δεν σώζονται κατάλοιπα του δράματος.¹ Η εγγύτερη στην περίοδο της συγγραφής, κι επομένως ιδιαίτερα πολύτιμη και αξιόπιστη μαρτυρία, βρίσκεται στο Προοίμιο του ποιήματος *Δήμος κ' Ελένη* (1831), όπου μνημονεύεται το έτοιμο κίβλας δράμα.² Οι επόμενες αναφορές του συγγραφέα απέχουν περίπου εξήντα χρόνια από τα γεγονότα, επομένως αποτελούν μακρινές αναμνήσεις. Τρεις φορές επανέρχεται μέσα στα *Απομνημονεύματα* στη σύνθεση του δράματος, η οποία τοποθετείται στην περίοδο της διαμονής του στο Μόναχο. Σημειώνει λεπτομέρειες για τον τόπο, τις επιδράσεις και τις ανάγκες της συγγραφής, εμπλουτισμένες και πιθανόν παραποιημένες, από τα χρόνια που πέρασαν, από τις επιδιώξεις και τις προθέσεις του γέροντα απομνημονευματογράφου.³ Η πέμπτη αναφορά

1 Στο φάκ. 67, το χειρ. αρ. 2 [Αυγή] του καταλόγου, το οποίο θα σχολιάσουμε αναλυτικά παρακάτω, παρουσιάζει ενδιαφέρουσες συγγένειες με τη *Φροσύνη*. Επίσης σώζεται ένα δεύτερο σχέδιασμα με παρεμφερή υπόθεση.

2 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Δήμος κ' Ελένη*, Ναύπλιο 1831, α' - ε': δ'.

3 Τελειόφοιτος σπουδαστής της Στρατιωτικής Σχολής του Μονάχου (1828 ή 1829), ο νεαρός Ραγκαβής εκπαιδεύεται στο στρατό, και παρακολουθεί ως ακροατής μαθήματα στο Πανεπιστήμιο, μεταξύ των οποίων του Σέλλινγκ και του Τίερς. Παρακολουθεί, επίσης, τα «αριστουργήματα της Γερμανικής και Αγγλικής μουσικής» στο θέατρο της πόλης, Α 182. Την ίδια εποχή γράφει το δράμα *Φροσύνη*: «θελήσας να ποιήσω εθνικόν τι αντικείμενον. Έγραψον δε καταφεύγων εις μεμονωμένην τινά σκιάδα του Αγγλικού λεγομένου κήπου παρά τεχνητόν καταρράκτην, ένθα έμενον εις θάμνους πυκνούς κρυπτόμενος επί πολλάς ώρας πολλάκις». Το ρομαντικό περιβάλλον εμπνέει τον Έλληνα σπουδαστή, ο οποίος γράφει από «ενδόμυχον και δυσυπερνήκhton ανάγκην», Α 183. Στο ταξίδι μέσω Βενετίας, κατά την κάθοδό του προς τη μόλις απελευθερω-

στη συγγραφή της *Φροσύνης* στο Μόναχο, η οποία μάλιστα δίνει και «ακριβή» χρονολόγηση (1826), βρίσκεται στο άρθρο περί στιχουργίας που δημοσιεύει ο Ραγκαβής λίγο πριν από το θάνατό του.⁴

Όχι μόνο δεν έχουμε σοβαρούς λόγους για να αμφισβητήσουμε τις επαναλαμβανόμενες και λεπτομερείς μνείες του ίδιου του δραματουργού για το πρωτόλειο του Μονάχου, αντίθετα επιβάλλεται να προβληματιστούμε πάνω σ' αυτή την επιμονή και να εικάσουμε την αιτία που υπαγορεύει στο γέροντα Ραγκαβή μια τέτοια ανάγκη. Το πιθανότερο είναι ότι επιθυμεί να σκεπάσει με το νεανικό ένδυμα –που επιτρέπει τέτοιου είδους «ατέλειες»– όσα στοιχεία της *Φροσύνης* δυσκολεύουν ή ακόμα και αναιρούν τις κατασταλαγμένες ιδεολογικές αποφάσεις της ωριμότητας του συγγραφέα. Έτσι, ο ασθενικός εθνικιστικός ζήλος της ηρωίδας του, ο διαφωτισμικός ουμανισμός του Οθωμανού αγαπημένου της, η αρχαιολατρική γύμνια και, το σοβαρότερο, οι επιλογές στη γλώσσα και τη στιχουργία δικαιολογούνται από τον ενθουσιώδη παρορμητισμό της νιότης. Άλλωστε, τρία μόλις χρόνια μετά την έκδοση της *Φροσύνης*, θα βιαστεί να εκδώσει την κατά πολύ «πατριωτικότερη» *Παραμονή*, την οποία μάλιστα δεν επιθυμεί να κατατάξει –αν και εδώ προφανείς λόγοι τον διαψεύδουν– στην κατηγορία των ομοιοκατάληκτων δεκαπεντασύλλαβων δραμάτων του, δηλαδή στην «αμαρτωλή» περίοδο της *Φροσύνης*.⁵

Εκτός από τις μαρτυρίες του ίδιου, οι ενδοκειμενικές ενδείξεις μάς επιτρέπουν να εμπιστευτούμε τον Ραγκαβή για τον τόπο –το Μόναχο– και να προσδιορίσουμε την περίοδο της συγγραφής της *Φροσύνης* πριν από τη δημοσίευση της πρώτης αυτοτελούς λογοτεχνικής του παραγωγής (*Δήμος κ' Ελένη*), με μεγάλες πιθανότητες να έχουμε συμπεράνει σωστά. Οι ενδείξεις αυτές ομαδοποιούνται σε δύο κατηγορίες: σε συνδηλωτικές παρουσίες και σε σημαίνουσες απουσίες. Η μετρική επιλογή, η γλώσσα, οι συγγένειες με τη δημοτική παράδοση, το ρομαντικό, εν πολλοίς σιλλερικό, υπόστρωμα ισορροπημένο με πλούσια διαφωτισμικά συμφραζόμενα με τα οποία ο Ραγκαβής δεν έχει έρθει ακόμα σε ρήξη, μας παραπέμπουν χωρίς ενδοιασμούς στο πρωιμότερο συγγραφικό στάδιο του συγγραφέα. Στις σημαίνουσες απουσίες του δράματος (για το μελετητή του συνόλου του ραγκαβικού έργου), θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τον ελεγχόμενο εθνικιστικό ζήλο –σχεδόν ανύπαρκτος στην πρώτη έκδοση– την έλλειψη πολιτικού-ιδεολογικού φορτίου με άμεσες επικαιρικές συνδηλώσεις, την ανύπαρκτη αρχαιολατρία, την αδιαφορία για το ρητορικό και ηθικο-διδασκτικό μήνυμα με τη στενότερη έννοια. Παρουσίες και απουσίες που μας επιτρέπουν να οδηγηθούμε στο ίδιο συμπέρασμα: ο έφηβος

μένη Ελλάδα (το πιθανότερο το 1830), διαβάξει στον πατέρα του μερικά μέρη της τραγωδίας, Α 204. Επανέρχεται στον δεύτερο τόμο των *Απομνημονευμάτων* του, Β 45-48.

4 Α. Ρ. Ραγκαβής, «Η νεωτέρα στιχουργική», *Παρασάσος*, τ. ΙΔ', 1891, 137-143: 138. Βέβαια το 1826 ως έτος συγγραφής της *Φροσύνης* αντιφάσκει με το 1828 ή 1829, που βγαίνει συμπερασματικά από τα *Απομνημονεύματα*.

5 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Περίληψις Ιστορίας της Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα χ.χ. [1887], 74: Όταν αναφέρεται στο σύνολο της δραματικής του παραγωγής σημειώνει: «Πάντα δε τα δράματα ταύτα πλην της *Φροσύνης*, γεγραμμένης εις ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, εισί συντεταγμένα εις τριμέτρους ιαμβικούς ανομοιοκατάληκτους».

Αλέξανδρος δεν έχει ακόμα απορροφηθεί από το εθνικιστικό και αρχαιολατρικό κλίμα του Μονάχου, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1820. Διατηρεί τη γόνιμη επαφή με τη φαναριώτικη παράδοση και ο άκρατος πατριωτισμός δεν έχει ακόμα επισκιάσει τα πανανθρώπινα ιδανικά του Διαφωτισμού. Τέλος, ο πρωτόπειρος δραματογράφος δεν έχει ακόμα συγχρωτιστεί με τις αδήριτες, επιτακτικές και πολυάριθμες ανάγκες του ελληνικού κρατιδίου. Δανειζόμενη τον όρο του Κ. Θ. Δημαρά, θα έλεγα πως δεν έχει συμβεί ή δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα, στο Ραγκαβή (ας μην ξεχνάμε άλλωστε πως την εποχή για την οποία μιλάμε είναι μόλις δεκαεφτά-δεκαεννιά χρονών), εκείνη η «μεταστροφή συνειδήσεων» των αρχών του 19ου αι. που οδήγησε στη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας.⁶ Ο «πρώιμος συνδοιπόρος του Σολωμού» –κατά το χαρακτηρισμό του Σαββίδη– όταν συνθέτει τη *Φροσύνη*, φαίνεται να βρίσκεται μακριά από τους πατριωτικούς παλμούς που κρούουν, συγχρονικά σχεδόν, τη λύρα του εθνικού ποιητή (*Ύμνος* 1823/1825) και του Κάλβου (*Ωδές* 1824 και 1826).⁷ Ο εθνικιστικός αέρας που πνέει στο *Δήμος κ' Ελένη*, αν και το ποίημα έχει δημοσιευθεί νωρίτερα από τη *Φροσύνη*, διαφέρει σημαντικά από εκείνον του δράματος – ένας επιπλέον λόγος που υπαγορεύει το συμπέρασμα της πρωιμότερης (από το 1831) σύνθεσης της *Φροσύνης*.⁸

Ο Ραγκαβής συνθέτει ένα πλούσιο «υβρίδιο» χωρίς να νοιάζεται να σκεπάσει με πατριωτικό και αρχαιολατρικό κάλυμα τις συγκρούσεις που αναδύονται στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής ρομαντικής ψυχής. Οι συναισθηματικές εμπλοκές των προσώπων δεν έχουν ακόμα αυστηρά διαχωρισμένα φυλετικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά, για τη ραγκαβική πένα. Ένα τέτοιο δράμα δεν μπορεί παρά να γράφτηκε μακριά από τον καπνό της ελληνικής επανάστασης και σε μια εποχή που ο έφηβος μαθητευόμενος λόγιος είναι περισσότερο νεαρός ουμανιστής παρά φλογερός πατριώτης. Θα ριψοκινδύνευα λοιπόν να πω πως είναι γραμμένο στην πρώιμη και όχι στην ύστερη βαυαρέζικη διαμονή, επομένως ίσως θυμάται καλά ο γέροντας Ραγκαβής όταν τοποθετεί τη συγγραφή του δράματος στο 1826.

Όταν αυτολογοκρίνεται στα *Απομνημονεύματα* για την «ατελή» και «άωρον» παραγωγή του κατά τη σύνθεση της *Φροσύνης*, και ξεκαθαρίζει ότι δημιουργεί ορμώμενος από την πεποίθηση ότι η Ελλάδα πρέπει να αποδείξει «την υπεροχήν αυτής εν τω πολιτισμώ, επιδεικνύουσα προσπάθειαν προς την φιλολογίαν», ακούμε τη φωνή του επί πάνω από είκοσι χρόνια καθηγητή της Αρχαιολογίας και, για άλλα τόσα περίπου, πολιτικού διπλωμάτη, παρά τον εφηβικό ενθουσιασμό του ακαταστάλαχτου ρομαντικού ιδεαλιστή, ποιητή της *Φροσύνης*. Άλλωστε ο «εθνικός στόχος» βρίσκεται στον αντίποδα της «ενδομύχου» και «δυσυπερникήτου ανάγκης» που επίσης σημειώνει ο απομνημονευματογράφος ότι γεννά τη *Φροσύνη*.

6 Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φροντίσματα*, Α': Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του, Αθήνα 1992, 210-225.

7 Γ. Π. Σαββίδης, «Το ατελές ποίημα σε ξένους και Έλληνες ρομαντικούς», *Περίπλους*, αρ. 23, 1989, 129/1-150/22· βλ. και τις σχετικές επισημάνσεις της Α. Γεωργαντά, *Αιών Βυρωνομανής*, Αθήνα 1992, 65.

8 Σχετικά με το πατριωτικό χρώμα του ποιήματος *Δήμος κ' Ελένη*, βλ. Α. Γεωργαντά, ό.π., 31, 62.

β. Εκδοτική ιστορία

Η πρώτη έκδοση της *Φροσύνης* (1837) δεν μας παραδίδει την πρώτη μορφή του δράματος, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του συγγραφέα.⁹ Ο πρώτος «καθαρισμός» της γλώσσας μάς παρέδωσε ένα κείμενο σοβαρά διαφοροποιημένο από το γλωσσικό υλικό του *Δήμος κ' Ελένη*, αλλά με «στρωμένη» δημόδη, εμπλουτισμένη με καθαρόγλωσσα στοιχεία, μια γλωσσική επιλογή που ανακαλεί τα φαναριώτικα κείμενα, τα έργα και τις μεταφράσεις των γαλλικών τραγωδιών του πατέρα Ιάκωβου Ρίζου Ραγκαβή, καθώς και τις πρώιμες δραματουργικές συνθέσεις του θείου Ιάκωβου Ρίζου Νερούλου, *Ασπασία* και *Πολυξένη*.

Η δεύτερη και τελευταία από τα χέρια του Ραγκαβή μορφή του δράματος καταχωρείται στον τρίτο τόμο των *Απάντων* του.¹⁰ Τούτη η επεξεργασία πραγματοποιείται όταν βρίσκεται πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη (1869-1871).¹¹

γ. Οι διαφορετικές εκδοχές του κειμένου

Η επανέκδοση της *Φροσύνης* το 1874, δηλαδή μετά από σχεδόν σαράντα χρόνια από την πρώτη έκδοση, είναι πολύτιμη από πολλές απόψεις. Η αντιπαραβολή των δύο εκδόσεων φωτίζει την εξέλιξη και τις ωριμότερες επιλογές του διπλωμάτη πλέον Ραγκαβή. Εξαιρετικά διαφωτιστικές για τον σημερινό μελετητή είναι οι σημειώσεις που συνοδεύουν το Προοίμιο της *Φροσύνης* στον τόμο των *Απάντων*. Σημειώσεις που σχολιάζουν το περιεχόμενο του Προοιμίου σε σχέση με το δράμα, καθρεφτίζοντας τις ζυμώσεις που έχουν συντελεστεί στο θεωρητικό και ιδεολογικό οπλοστάσιο του Ραγκαβή και τους ιστορικούς καταλύτες των χρόνων που πέρασαν, οι οποίοι μοιραία επέδρασαν πάνω στη συγγραφική του παραγωγή. Όταν λοιπόν, στην έκδοση του 1874, αναφέρεται στο πρώτο του δραματικό πόνημα, σημειώνει: «Το δράμα τούτο είχαν απόφασιν ν' αφαιρέσω της παρούσης εκδόσεως. Το συμπεριέλαβον δε, ενδούς εις τας προτροπάς φίλων, ίσως υπέρ το δέον συντηρητικών, αφ' ου μετέβαλα όσα εδυνήθην, ουχί όμως όσα ήθελον διότι έπρεπε να το μεταβάλω ολόκληρον».¹² Λίγο παρακάτω, σχολιάζοντας την αυστηρή επίκριση «Εκείνου» για το «απέραντο μήκος των δραμάτων» του, που τα καθιστά αυτόματα «ρομαντικά», ο Ραγκαβής σπεύδει να ομολογήσει την τωρι-

9 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Διάφορα Ποήματα*, Αθήνα 1837. Η *Φροσύνη* στις σ. 1-226. «Την τραγωδίαν *Φροσύνη*, ην γράψας εν Γερμανία εις γλώσσαν δημόδη, μετέπλασα έκτοτε κατά την καθωρωτέραν την τότε κοινώς εν τη κοινωνία ομιλουμένην. Δεν απήλλαξα όμως το δράμα επί της μεταποιήσεως αυτού πολλών μακρολογιών και περιττολογιών, αίτινες ματαίως το εξέτεινον εξασθενούσαι αυτό». *Απομνημονεύματα*, Β 45.

10 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απαντα τα Φιλολογικά, Δραματική ποίησις*, τ. Γ', Αθήνα 1874, Προοίμιον, 219-235, *Φροσύνη*, 237-274. Στον ίδιο τόμο δημοσιεύεται ο *Δούκας*, 3-216, και ο *Μνηστήρ της Αρχοντούλας*, 377-437.

11 Η πληροφορία είναι από τα *Απομνημονεύματα*, Γ 481. Μπορούμε να την εμπιστευτούμε, αφού από αγγελίες στον τύπο και επιστολές που σώζονται στο αρχείο του Ραγκαβή προκύπτει ότι πράγματι το 1870 ο συγγραφέας εργάζεται για την έκδοση των πρώτων τόμων των *Απάντων* του.

12 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απαντα*, ό.π., τ. Γ', 226, σημείωση 2.

νή νομιμοφροσύνη του στον νεοκλασικό κανόνα, διευκρινίζοντας ότι: «η Φροσύνη συνετημήθη εις την έκδοσιν ταύτην».¹³ Τέλος κρίνει σκόπιμο να σημειώσει ότι αφαιρέθηκε η διήγηση σε εξαμέτρους (του Μελετίου) στη νεότερη έκδοση.¹⁴

Δεν θα εξετάσουμε εδώ πόση ειλικρίνεια εμπεριέχει η επίκληση των προτροπών των «συντηρητικών φίλων» ή κατά πόσον αποτελεί το λογοτεχνικό άλλοθι του εφευρετικού διπλωμάτη, στο εσωτερικό του οποίου κατά πάσα πιθανότητα βρίσκονται οι σκληροί λογοκρίτες του. Εκείνο που έχει ενδιαφέρον είναι να παρατηρήσουμε πρώτα - πρώτα ότι δεν επιθυμεί να αποχωριστεί το δραματικό του πρωτόλειο παρά τις σοβαρές δυσκολίες που δημιουργεί στο συγγραφέα η ένταξη του στο σύνολο της λογοτεχνικής του παραγωγής, και να σημειώσουμε επιπλέον την ελλοχέουσα ανάγκη να απολογηθεί γι' αυτή την επιμονή. Κι έπειτα χρειάζεται να αναζητήσουμε τις επεμβάσεις τις οποίες επέβαλε ή / και επέτρεψε στον εαυτό του, πάνω στο κείμενο της δεύτερης έκδοσης, και να προβούμε στα εύλογα συμπεράσματα της αντιπαραβολής των δύο εκδόσεων.

Οι αλλαγές στην έκδοση του 1874 αρχίζουν από τον κατάλογο των προσώπων, επεκτείνονται στη μορφολογία του δράματος, και διαφοροποιούν σε αρκετά σημεία το περιεχόμενο σύμφωνα με τις νέες ιδεολογικές προθέσεις του δραματουργού, χωρίς να επεμβαίνουν όμως στους κεντρικούς άξονες της πλοκής.¹⁵

Δραστικές αλλαγές περιμένουν τους ρητορικούς μονολόγους (όπου ένας σεβαστός αριθμός στίχων περικόπεται), την έκταση των σκηνών, το πρόσωπο και τη δράση της Νένας και του πατέρα της ηρωίδας Μελετίου. Κατ' αρχάς διακρίνουμε μια μεγαλύτερη σκηνική έγνοια και μια φροντίδα να διαφωτιστούν τα θολά σημεία (π.χ. οι στίχοι της Χαϊνίντζας, α' 4), αφού το έργο έχει πλέον δοκιμαστεί στη σκηνή και έχουν επισημανθεί οι αδυναμίες του, αλλά και γιατί ο ώριμος Ραγκαβής έχει τώρα πολύ πλουσιότερες σκηνικές εμπειρίες και έχει διαμορφώσει τις συντεταγμένες της δραματουργικής του θεωρίας για ό,τι οραματίζεται ως Εθνικό θέατρο της Ελλάδας. Αναλυτικότερα, οι σημαντικότερες διαφορές περιεχομένου ανάμεσα στις δύο εκδόσεις είναι οι παρακάτω:

Στην πρώτη πράξη εκτός από τον καθαρισμό της γλώσσας (που ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι δεν έχει απαλλάξει το δράμα από απρόσμενα γλωσσικά στοι-

13 Ό.π., 228, σημείωση 1.

14 Ό.π., 234.

15 Για συντομία θα παραπέμπουμε στην πρώτη έκδοση με α' και στη δεύτερη με β' και θα ακολουθούν οι αριθμοί των σελίδων της κάθε έκδοσης. Στον κατάλογο των προσώπων, η Φροσύνη της δεύτερης έκδοσης δεν είναι «παρθένος νεωτάτη και απλή», όπως χαρακτηρίζεται στην πρώτη, αλλά «νέα Ελληνίς». Παραλείπονται επίσης τώρα, ή διαφέρουν, οι ενδυματολογικές σημειώσεις του καταλόγου των προσώπων της α' έκδοσης. Στην έκδοση του 1837 η Φροσύνη χαρακτηρίζεται «ποίημα δραματικών», ενώ στην έκδοση του 1874 «δράμα εις μέρη πέντε». Διατηρείται η πεντάπρακτη δομή, αλλά οι πράξεις ονομάζονται μέρη. Εγκαταλείπεται η διάκριση των σκηνών (με κάθε είσοδο ή έξοδο προσώπου) της α' έκδοσης, που παραπέμπει ευθέως στην κλασικίζουσα γαλλική δραματουργία, και υιοθετείται τώρα το σύστημα της αλλαγής σκηνής μόνο όταν γίνεται αλλαγή τόπου. Έτσι, η πρώτη πράξη χωρίζεται τώρα σε δύο σκηνές αντί οκτώ, ενώ τα πρόσωπα και ο τόπος της δράσης παραμένουν τα ίδια. Με τον ίδιο τρόπο χειρίζεται και τις υπόλοιπες πράξεις του δράματος. Ο στίχος παραμένει ομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος, αλλά η γλώσσα πλησιάζει περισσότερο την καθαρεύουσα.

χρία, όπως για παράδειγμα, στους πρώτους κιόλας στίχους, η λέξη «βυζάνει»), έχουν συντομευτεί σοβαρά και έχουν γίνει διαυγέστερα τα μέρη με το λόγο της Χαϊνίτσας (α' 4-5, 19-21, β' 242, 249-250) και την απόκριση του Χασάνη (α' 11, β' 244). Έχουν επίσης εξοβελιστεί οι στίχοι που περιέχουν βαριές κατηγορίες κατά των Ελλήνων, χαρακτηρισμοί που προφανώς υπονομεύουν την εθνική υπερηφάνεια των τελευταίων, στα μέσα της δεκαετίας του 1870, ακόμα κι όταν προφέρονται από μια ραδιούργα και άπληστη γυναίκα αλβανικής καταγωγής, όπως σκιαγραφείται η Χαϊνίτσα (α' 2).

Ακόμα δραστικότερες αλλαγές μάς περιμένουν στη δεύτερη πράξη, την καρδιά του έργου. Εδώ σκιαγραφούνται πολλαπλές συγκρούσεις: ο αγνός και άδολος αλλά ανεπίτρεπτος έρωτας (Φροσύνης - Μουχτάρη) απέναντι στα άνομα και καταστροφικά πάθη και τη ραδιουργία (Αλής και Χαϊνίτσα), η μητρική (Δεβώρα, Εμινέ) και πατρική αγάπη (Μελέτιος), τα συλλογικά χρέη απέναντι στην πατρίδα και τη θρησκεία (Φροσύνη και Μουχτάρης). Αν στην πρώτη έκδοση της Φροσύνης το ποιητικό υποκείμενο σ' αυτή την πράξη προσπαθεί να εσωτερικεύσει τα χαρακτηριστικά της αναδύμενης ρομαντικής συνείδησης, η δεύτερη έκδοση επιδιώκει ολοκάθαρα να διαπλάσει τα εγχώρια ήθη και να οριοθετήσει τις συλλογικές ταυτότητες. Οι σκηνές έχουν συντομευτεί και έχει περιοριστεί η ρητορεία και τα σχήματα λόγου (ο αρχικός μονόλογος της Φροσύνης, η συνομιλία με την παραμάνα Δεβώρα, η συνέντευξη Φροσύνης - Μουχτάρη) και κάποιες έχουν εντελώς εξοβελιστεί. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει ολόκληρη η έβδομη και η όγδοη σκηνή της πρώτης έκδοσης (α' 59-63), δηλαδή ο διάλογος ανάμεσα σε «κόρη» και Παραμάνα, καθώς και ο διάλογος ανάμεσα στη Δεβώρα και το Μουχτάρη. Είναι οι σκηνές που περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο σημείο του δράματος, αχνά αλλά ευδιάκριτα, αφήνουν να ακουστεί ο απόηχος των έργων της κρητικής αναγέννησης, της *Ερωφίλης* και του *Ερωτόκριτου*, μια επίδραση που ο Ραγκαβής μοιάζει να συγκαλύπτει με περισσή φροντίδα στη δεύτερη έκδοση. Η Παραμάνα, παρά τις ορθολογικές της αντιρρήσεις για τον έρωτα της Φροσύνης με έναν αλλόθρησκο, συναινεί μπροστά στο διαφωτιστικό μεγαλείο και τη δύναμη των αισθημάτων του αγαπημένου της κόρης και σπρώχνει (κυριολεκτικά) τη Φροσύνη στην αγκαλιά του Οθωμανού Μουχτάρη (α' 63, β' 277). Ωστόσο, ο τόσο χαρακτηριστικά μητρικός και σπλαχνικός τόνος της νένας της πρώτης έκδοσης δεν μπορεί να περάσει, ούτε καν τροποποιημένος, τα σύνορα της αυτολογοκρισίας του ώριμου Ραγκαβή. Ο ρόλος της Δεβώρας έχει περιοριστεί στα απολύτως απαραίτητα για να μην αλλάξει η δομή του δράματος, έχει στεγνώσει από τους χυμούς της παράδοσης που τον έτρεφαν και έκαναν το πρόσωπό της Παραμάνας σημαντικό στην πρώτη έκδοση. Περίπου η ίδια τύχη περίμενε και τον φλογερό διάλογο των δύο ερωτευμένων, ο οποίος περιορίζεται δραστικά, χωρίς όμως να αλλάζει περιεχόμενο στα επίμαχα σημεία (α' 63, β' 277). Ο πατέρας της ηρωίδας στην πρώτη έκδοση «επιτίθεται» πιο ήπια, πιο στοργικά, στην ερωτευμένη κόρη του (α' 79), ενώ στη δεύτερη έκδοση γίνεται πιο σκληρός και απότομος, περισσότερο ηθικοδιδασκτικός, επιμένοντας να ξυπνήσει το χρέος της κόρης απέναντι στην πατρίδα και την αδικοχαμένη μάνα, προτείνοντάς της εν τέλει να δραπετεύσουν (β' 286). Εξαφανίζεται όμως η αφήγηση, σε δακτυλικό εξάμετρο, του Μελέτιου για

τη σφαγή στο Γαρδίκι (α' 81-87), το πιθανότερο γιατί ο Ραγκαβής αναγνωρίζει την ακαταλληλότητα αυτής της μετρικής επιλογής για τη σκηνική παρουσία του δράματος. Άλλωστε στα 1874 έχει κατ' επανάληψη πλέον διακηρύξει στα θεωρητικά του κείμενα ότι το νεοελληνικό δράμα πρέπει απαραίτητα να γράφεται εξολοκλήρου σε ιαμβικούς τριμέτρους.

Στην τρίτη πράξη οι διαφορές των δύο εκδόσεων είναι αισθητά περιορισμένες, στη γλώσσα και στη συντόμευση της ρητορείας, ενώ αλλάζει, εν μέρει μόνο, η σκηνή του δαχτυλιδιού (α' 101, β' 297).

Στην τέταρτη πράξη αποτυπώνεται με ακόμα μεγαλύτερη διαύγεια ο καινούργιος στόχος του Ραγκαβή: ο συναισθηματικός κόσμος των δρώντων προσώπων, προϊόν της «ενδομύχου» ανάγκης του ρομαντικού ποιητικού υποκειμένου της πρώτης έκδοσης, πρέπει να υποταχθεί τώρα στην κλασικίζουσα έγνοια για το μήνυμα που κομίζει το δράμα: το συλλογικό-πατριωτικό χρέος. Έτσι, στο άσμα της Φροσύνης στην πρώτη έκδοση πλεονάζει η ερωτική μελαγχολία με τις γνώριμες ρομαντικές πινελιές (α' 129-131). Στη δεύτερη, το τραγούδι παραμένει πανομοιότυπο εκτός από μια λεπτή αλλά πολύ ουσιαστική και αποκαλυπτική διαφορά. Ανάμεσα στο ρεφραίν παρεμβάλλεται το αναγκαίο ιδεολογικό συμπλήρωμα, εντελώς ανύπαρκτο στην πρώτη έκδοση:

«Η πατρίς με κράζ' η σεβασμία» (β' 318).

Έτσι αποκαταστάθηκε, όσο μπορούσε να αποκατασταθεί, η διακορευμένη τιμή της «Ελληνίδας κόρης», όπως τη θέλει τώρα ο κατάλογος των προσώπων. Στην ίδια πράξη, απουσιάζει εντελώς το τόσο ενδιαφέρον σκηνικό εύρημα-αλληγορία με τη χορδή της κιθάρας της Φροσύνης, της πρώτης έκδοσης, αφού επιτείνει την αποκάλυψη των αμοιβαίων αισθημάτων των δύο εραστών, η οποία τώρα πρέπει να συσκοτιστεί.¹⁶

Η πέμπτη πράξη, σοβαρά συντομευμένη, περιορίζει τόσο τους στίχους όσο και την ίδια τη συναισθηματική βαρύτητα των λόγων της Δεβώρας, καθώς και της Εμινέ. Ολοφάνερη είναι η πρόθεση του Ραγκαβή να περιορίσει δραστικά τον μητρικό τόνο ανάμεσα σε Δεβώρα - Φροσύνη και Εμινέ - Φροσύνη, καθώς και να εξαφανίσει τον ερωτικό παλμό της Φροσύνης για τον Μουχτάρη μπροστά στον πατέρα της.¹⁷ Το δράμα κλείνει με λιγότερο σημαντικές επεμβάσεις.¹⁸

16 Στην πρώτη έκδοση η ηρωίδα κρούει την κιθάρα και, τη στιγμή που μπαίνει ο αγαπημένος της, σπάει μια χορδή. Ο Μουχτάρης προσπαθεί να την ενώσει κι εκείνη ξανασπάει. Η Φροσύνη («με κρυφόν τρόμον») παρατηρεί «Δεν δένεται». Και ο Μουχτάρης, μετά την αποτυχημένη προσπάθεια να τη δέσει, συμπληρώνει: «Δεν δένεται. Αιώνια βωβή θεν' απομεινέ» (α' 132).

17 Στην αρχή της πέμπτης πράξης ο ολοσέλιδος μονόλογος της Εμινέ έχει περιοριστεί σε λίγους στίχους (α' 167-168, β' 344), ομοίως η σκηνή του Χασάνη και της Χαϊνίτσας. Ο σοβαρός εξοβελισμός περιμένει πάλι τη σκηνή της Δεβώρας. Ο διάλογος Εμινέ - Δεβώρας καταλαμβάνει στην πρώτη έκδοση πέντε ολόκληρες σελίδες (α' 182-187), όπου η Δεβώρα εκλιπαρεί για τη σωτηρία της Φροσύνης και ουσιαστικά μοιρολογεί την καταδικασμένη σε θάνατο «κόρη». Στη δεύτερη έκδοση ο διάλογος έχει περιοριστεί σε λιγότερο από μια σελίδα (β' 350-351). Επίσης έχει συντημηθεί ο διάλογος Φροσύνης - Εμινέ και έχουν αφαιρεθεί τα φλογερά λόγια της Φροσύνης για τον Μουχτάρη μπροστά στον πατέρα της (α' 211, β' 364).

18 Το όραμα της Φροσύνης παραμένει το ίδιο και στις δύο εκδόσεις. Περιορίζεται όμως η

Παρά τις σημαντικές αλλαγές, ο Ραγκαβής διατηρεί και στις δύο εκδόσεις τους βασικούς άξονες του έργου και δεν επιτρέπει στην ηρωίδα του να καταδικάσει απερίφραστα τον έρωτά της ή να ακολουθήσει τον πατέρα της, όπως θα κάνει πρόθυμα η, στεναζούσα από ανάλογα ερωτικά πάθη, Χριστίνα Αναγνωστόπουλος του Ι. Ζαμπέλιου, και μάλιστα η τελευταία αφήνοντας πίσω τον καρπό του έρωτά της, το ίδιο το παιδί της. Ο «ευφυέστατος λόγιος», κατά το χαρακτηρισμό του Παλαμά, είναι σοβαρά υποψιασμένος για τις ανάγκες της αστικής, ατομικής συνείδησης του ώριμου πλέον 19ου αι. Οι κυρίαρχοι νεοελληνικοί όροι, ωστόσο, και η τάση του Ραγκαβή για συμμόρφωση σ' αυτούς, «ευπρεπίζουν» τη Φροσύνη της δεύτερης έκδοσης σύμφωνα με τις επιταγές της νέας ιδεολογίας και καλαισθησίας, απαλλάσσοντάς την από ένα μέρος απ' τα γοητευτικά στολίδια της επαφής της με την παράδοση και τον εξημμένο Ρομαντισμό, όχι όμως κι απογυμνώνοντάς την.

2. Το έργο

α. Μορφική ανάλυση

Η προεπισκόπηση των επόμενων σελίδων δεν είναι διαθέσιμη

Ο δραματουργικός πυρήνας της Φροσύνης είναι οι σκληρές δοκιμασίες ενός αμοιβαίου, αλλά ανεπίτρεπτου έρωτα της Αλήντισσας χριστιανής Φροσύνης, η οποία μεγάλωσε στο σπίτι του Αλή πασά των Ιωαννίνων, και του «αλλόθρησκου» Μουχτάρη, γιου του ίδιου αιμοσταγή τυράννου. Τα δεινά του ζευγαριού μεγιστοποιούνται από το άνομο πάθος του Αλή για τη Φροσύνη, από το ανόσιο πάθος της Χαϊνίτσας, αδερφής του Αλή, για τον ανιψιό της, τον Μουχτάρη, από το πατριωτικό κάλεσμα του πατέρα της Φροσύνης, του Μελέτιου, και από τη ζηλοτυπία της γυναίκας του Αλή, της Εμινέ, απέναντι στη Φροσύνη. Η πλεκτάνη της Χαϊνίτσας οδηγεί στο μοιραίο τέλος την κεντρική ηρωίδα, η οποία θανατώνεται με πνιγμό στη λίμνη των Ιωαννίνων. Ο αγαπημένος της Μουχτάρη, που πάσχιζε μάταια να την σώσει, παραφρονεί, ενώ η Εμινέ πεθαίνει από ενοχή και αβάσταχτο πόνο.

Αναλυτικότερα, στην πρώτη πράξη (α' 1-33), στο διαμέρισμα της Χαϊνίτσας (αλλού Χαϊνίτζα), βρίσκεται η σύζυγος του Αλή, Εμινέ. Η Χαϊνίτσα καλλιεργεί τις υπόνοιες της Εμινέ εναντίον της Φροσύνης, την οποία ανέθρεψε η τελευταία σαν κόρη της, αποκαλύπτοντας τον έρωτα του πασά για τη νεαρή χριστιανή. Οι ραδιουργίες της Χαϊνίτσας έχουν βοηθή τον μαύρο δούλο Χασάνη, και στόχο την καρδιά του Μουχτάρη, γιου του Αλή από προηγούμενο γάμο. Ο ερωτευμένος με τη Φροσύνη Μουχτάρης αρνείται να συνεργήσει με τη Χαϊνίτσα, η οποία του προτείνει να συνωμοτήσουν εναντίον του πατέρα του, να ανέβει ο γιος στο θρόνο και να «ενθρονίσει» εκείνη δίπλα του. Η Χαϊνίτσα ορκίζεται εκδίκηση στο πρόσωπο της Φροσύνης.

αφήγηση του Χασάνη (α' 219-221, β' 370). Τέλος, είναι διαφορετική η τελευταία κουβέντα του Μουχτάρη, που είναι και ο επιλογος του δράματος: Στην πρώτη έκδοση είναι «Σε αρέσει;» ενώ στη δεύτερη «Δημόσις της» (α' 226, β' 374).